

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Årbog 2020

Historisk Samfund for Roskilde Amt

Har Roskilde nogensinde været Danmarks hovedstad?

Af Gorm Bruun Hansen

Den 9. august 1157 var tre konger Svend, Knud og Valdemar samlet i Roskilde, i kongsgården, i forlængelse af mange års borgerkrig. Det udviklede sig hurtigt til en blodig affære, en konge, Knud, lå død, en konge, Valdemar, blev såret, flere anonyme blev sikkert sårede eller døde, en biskop, Absalon, undslap med nød og næppe. Vi har en uhyre detaljeret skildring af dette "Blodbadet i Roskilde", så detaljeret, at man næsten kan tegne de forskellige aktørers placeringer og bevægelser på et bykort. Det er Saxo, som har denne beretning. Det er et af højdepunkterne i Danmarks historie.¹

Tre konger, en kongsgård, en åbenlys magtkamp om Danmarks trone. Det må da være sket i en hovedstad!?

Roskilde som Danmarks første hovedstad! Det gør sig godt turistmæssigt, styrker roskildensernes herunder politikernes selvforståelse. Det er blevet formuleret af turisterhvervet gentagne gange, af borgmester, af Roskilde Museum selv samt af museets tidligere direktør Frank Birkebæk: "*Under navnet København overtager denne by positionen som landets hovedstad fra Roskilde*".² Begrundelserne herfor ligger lige for: Harald samlede hele Danmark ifølge den store Jellingsten, han grundlagde kirken i Roskilde, han blev begravet her, byen blev meget tidligt bispestad, vi hører om en kongsgård tidligt i forbindelse med blodgildet i Roskilde 1157, byen var en af de største gennem hele middelalderen – og det er blevet sagt og skrevet gentagne gange siden. Første gang af Adam af Bremen ca. 1070, hvor han skriver, at Roskilde er den største by på Sjælland og "danernes kongesæde".³

Men jeg vil i det følgende argumentere for, at det er en ganske forfejlet påstand.

Hvis vi forsøgsvis skal definere en hovedstad, kan vi vel sammenfatte fænomenet i, at en hovedstad skal indeholde mindst én og helst flere af følgende fænomener:

- Residensby – Herskerens bopæl – evt. hyppigste bopæl
- Hovedsæde for centraladministrationen
- Placering af centraladministrationens arkiv
- Stedet for de fleste og vigtigste beslutninger og forhandlinger
- De fleste magthaveres hovedbase

Gorm Bruun Hansen, f. 1947, pens. gymnasielektor. Lokalhistorisk forfatterskab.

- De fleste politiske institutioners hovedsæde
- Stedet for store nationale manifestationer

Den store danske Encyklopædi definerer en hovedstad som den by, der er sæde for landets regering.

Den første og vigtigste argument er, at der overhovedet ikke eksisterede en hovedstad for Danmark før tidligst engang i 1400-tallet, måske først i 1500-tallet, da København langsomt udviklede sig hertil. Danmark var et såkaldt rejsekongedømme, kongen var "rex itinerans" – den omrejsende konge. Det vender jeg tilbage til. Først vil vi se på kildernes udsagn om kongens opholdssteder.

Kongernes opholdssteder

I kildeudgaven *Diplomatarium Danicum 789-1412* kan man finde samtlige overleverede diplomer, d.v.s. tekster med en eller anden form for retskraft, ordre, bestemmelse, fra perioden – enten i fuld udstrækning eller i resume eller uddrag. Alt i alt tusindvis af middelalderlige kilder af politisk, diplomatisk, juridisk, økonomisk art med en eller anden relation til Danmark. Alle har været underskrevet eller forseglet, de fleste har haft en angivelse af, hvor diplommet er forfattet og beseglet eller underskrevet. En pæn del af disse diplomer er udstedt af kongen.

Det er altså muligt at finde alle bevarede eller delvist bevarede diplomer, som kongen har udstedt, og undersøge deres udstedelsessted og tidspunktet. Resultatet heraf kan give et fingerpeg om, hvor kongen har opholdt sig. Der er ingen hovedresidens, intet sted som udmærker sig ved, at kongen særlig hyppigt igennem mange år opholdt sig. Og det gælder slet ikke Roskilde, hvor kun en lille del er udstedt. Man må gøre det forbehold, at det kun er en del af de middelalderlige diplomer, som er bevaret, samt at udstedelsesstedet i en del tilfælde ikke er angivet, da det kun er et uddrag eller resume, som er bevaret. Jo længere tilbage i tiden vi kommer, jo færre diplomer er bevaret og sandsynligvis udstedt. Men overhovedet intet tyder på, at det kan give en skævhed i billedet af kongens opholdssteder.

De to ældste kongelige diplomer, som er udstedt af kongen i Roskilde, og som er bevaret, er fra 1157 og 1212. Derefter stiger hyppigheden, men der er langt fra hvert år, vi har et sådant. I 1250-1270'erne er der nogle flere. Valdemar Atterdags første år fra 1340 viser et overraskende stort antal udstedelser i Roskilde. Han må have opholdt sig der eller i

nærheden en stor del af året 1341, men ellers er en del af de mange diplomer udstedt samme dag eller med få dages mellemrum, så antal diplomer afspejler ikke antal ophold.

Der er ingen bevarede kongelige diplomer udstedt i Roskilde fra Valdemar Atterdags sidste 20 år frem til 1375, men nogle stykker fra Margrethes og Erik af Pommerns tid 1375-1412, f.eks. er der udstedt minimum syv i februar-marts 1400. En undersøgelse af registrene for alle bind af *Diplomatarium Danicum* viser, at Roskilde er nævnt overordentligt mange gange, næsten lige så hyppigt som Lund, men det skyldes primært byens egenskab af gejstligt centrum. Det er diplomer med relation til biskop, domkirke, kapitel, sognekirker, klostre.

Middelalderhistorikeren Thomas Riis har for tiden frem til 1332 gjort den samme undersøgelse. Han har desuden inddraget samtlige andre kilder, som ville kunne hjælpe til at bestemme kongens rejser og opholdssteder, især årbøger og berettende kilder som f.eks. Saxo.

Der tegner sig ifølge denne grundige undersøgelse ikke noget klart billede af kongens foretrukne opholdssteder igennem middelalderen: Frem til 1201 (Knud d. 6.'s død) er det umuligt at rekonstruere kongens rejser og opholdssteder, men alt tyder på, at disse især var bestemt af borgerkrig, vendertog, forsvar og politiske aktiviteter, og der er absolut intet, som antyder et centrum, en hovedstad.⁴

Fig. 1. Blodgildet i Roskilde. Tegning af G Hentze (1875-1948) Illustration til Saxo Grammaticus, fordansket af N.F.S. Grundtvig, bd. 10 s. 155, Forlaget Danmark, 1924.

Fra Valdemar Sejr (1201-1241) og i hele det 13. århundrede kan der aflæses nogle mønstre. Kongens opholdssteder afspejler skiftende magtinteresser, bl.a. forholdet til Nordtyskland og Sverige. En akse Lund – Roskilde – Store Bælt – Ribe var tilsyneladende vigtig. Roskilde blev en af de mest besøgte byer under Erik Glipping (1259-1286) og Erik Menved (1286-1319). De var begge meget rejsende konger. F.eks. har Erik Menved udstedt diplomer i mindst 44 forskellige byer i sine 33 år som konge.⁵

Thomas Riis har fundet nogle eksempler på kongens rundrejser: Erik af Plovpenning var i 1242 i Ribe i maj, i Nakskov 20. juni, København 24. juni og i Odense i november. Kong Abel foretog i november måned 1250 følgende rejse: Lund – Søborg i Nordsjælland – Roskilde – Vordingborg.⁶

Middelalderhistorikeren Vivian Etting har grundigt undersøgt de kongelige borge i sidste halvdel af middelalderen. Der var mange, og de lå spredt over hele landet. Hun har også ud fra diplomunderskrifter lavet en forsøgsvis registrering af kongernes ophold på disse slotte fra Erik Menved til Margrethe, d.v.s. perioden 1286-1412. Det er mange ophold, men Helsingborg, Søborg, København, Vordingborg, Kalundborg og Nyborg skiller sig klart ud som de hyppigst besøgte.⁷

Fra unionstiden efter Kalmarunionen 1397 har den svenske historiker J. B. L. D. Strömberg fundet stedsangivelse for udstedelsen af kongelige breve vedr. Sverige. Her topper København suverænt, medens Roskilde optræder 9 gange mellem 1417 og 1508.⁸ Margrethe I's foretrukne opholdssteder var Kalundborg, Vordingborg, Gurre, Helsingborg og Nyborg. Christoffer af Bayerns korte regeringstid 1439-1448 var præget af en kolossal rejseaktivitet.⁹

Det er indlysende, at man i Roskilde har oplevet kongelige afgørelser, kongelige forhandlinger, underskrifter og beseglinger, men ikke særligt hyppigt, og hyppigheden veksler over tid, men der er altid andre steder, som er brugt næsten lige så hyppigt eller hyppigere.

Arkæologiske vidnesbyrd

Men kan arkæologiske vidnesbyrd så ikke understøtte ideen om Roskilde som hovedstad: kongsgård, byvold og Haraldsborg? Vi ved ikke meget om disse anlæg eller deres historie. Haraldsborg nord for byen ved fjorden er i dag helt forsvundet, men blev opmålt i 1903, da kun borgbanken var bevaret. I dag er der julemærkehjem og villaer på området. Saxo for-

tæller, at Harald Kesja, halvbror til Knud Lavard og Erik Emune, opførte borgen som led i de utallige magtkampe i perioden. Erik Emune erobrede den så i 1132. Navnet dukker op i skriftlige kilder få gange, herunder i 1422 hvor det ikke kaldes borg, men "curia", d.v.s. kongelig lensgård. Under reformationen ødelagdes denne lensgård sammen med en del af byen i 1534 af grev Christoffer som led i Grevens Fejde.¹⁰ Haraldsborg har været en blandt mange kongelige borge og gårde til administration af landet.¹¹

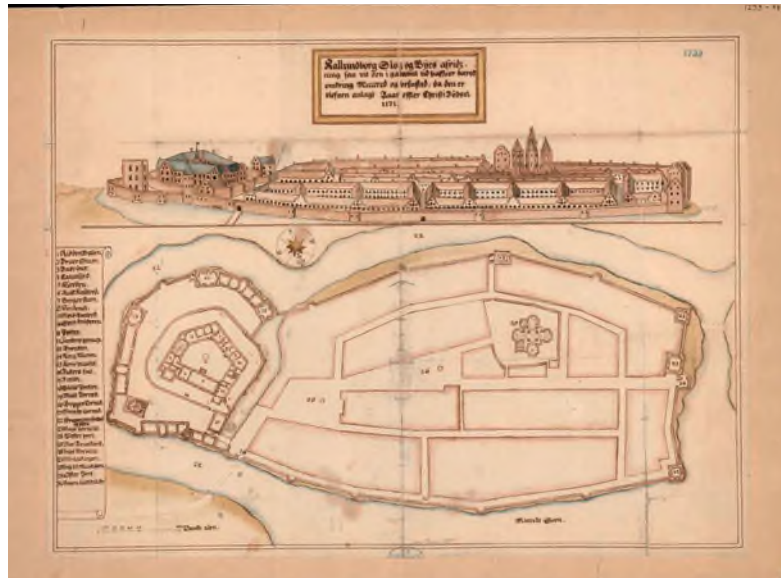
Byvolden er ifølge kilderne opført af Svend Grathe omkring 1150 under borgerkrigen mellem de tre konger, som slutter med blodgildet og slaget på Grathe Hede 1157. Volden bliver derefter en del af byens forsvar, men først og fremmest en skatteopkrævningsgrænse, som ikke får nogen kongelig funktion.

Derimod har kongsgården selvfølgelig en kongelig funktion. Den går sandsynligvis tilbage til Harald Blåtand eller Svend Tveskæg, opført som led i grundlæggelsen af en ny by sammen med den kirke, som senere bliver domkirke. Efter blodgildet i 1157 hører man intet i kilderne om denne kongsgård før 1455, hvor Christian I sælger "*wor oc kronenæ jord oc grund*"¹² til Helligtrekongers Kapel ved domkirken. Den tjenestegørende præst ved kapellet og alteret heri hed Bo Madsen.¹³ Han har selv forfattet en længere redegørelse for kongens gave til kapellet. Bo kalder området en "*øde og uskikket byggegrund ... opfyldt et vældigt bjerg af møg og skarn*."¹⁴

I sin store afhandling om kongsgården placerer Henry Petersen den nu nedlagte kongsgård i det område, der i dag er den østlige del af Rektorhaven.¹⁵ Her har Jens Ulriksen gra-

Fig. 2. Blodgildet i Roskilde. Anonym illustration i Niels Bache: *Nordens historie populært fortalt*, bind 2, s. 236, 1885.

Fig. 3. Grundplan og snittegning af Kalundborg med borgen og kirken. Nogle ruiner er stadig synlige. En model af hele slotsområdet fra reformati-
 onstiden er udstillet i området.
 Nationalmuseet.

vet i 2010 og fundet brolægning, som ifølge ham kunne være en del af kongsgårdens gårdsplads.¹⁶

Der er ingen vidnesbyrd om, at kongsgården skulle have haft nogen særlig betydning, bortset fra i 1157, og det er tydeligt, at den er helt forsvundet inden det 15. århundrede. Der er slet ingen hovedstadsassociationer her.

Administration og arkiv

I vid udstrækning udøvede kongen igennem hele middelalderen sin magt personligt og på stedet. Men selvfølgelig var der også en rudimentær administration og forvaltning, ligesom der skete en arkivdannelse – i begyndelsen uhyre lille, men mod middelalderens afslutning af en sikker og stabil karakter.

Vi møder et antal rigsembedsmænd, bl.a. drot og marsk, men det er altid adelsmænd. Der opstod et kancelli i det 12. århundrede med skrivere og et par kanslere, sandsynligvis altid gejstlige, hvoraf Roskildes biskop ofte er en af kanslerne. Kancelliet måtte dog rejse med kongen og hans hird rundt i landet. Med sig havde de så brevkister med de nødvendige arkivalier. Det lader til, at nogle af disse arkivalier, når de ikke længere var aktuelle, blev opbevaret sikkert i domkirker, bl.a. Roskildes. Fra 1300-tallet etableredes centralarkiver i de 2 vigtige borge Vordingborg og derefter Kalundborg. Sluttelig opstod i midten af 1400-tallet et kancelli med arkiv i København. Heraf opstod i 1582 et egentligt rigsarkiv, da arkivet i Kalundborg blev overført hertil.¹⁷ Altså: nok nogen administration og arkiv i Roskilde, men aldrig

hovedstadslignende. Modsatte tendens ses i Christian d. 1.'s valg af Roskilde Domkirke som sin gravkirke ved etableringen af Helligtrekongers kapel.

Forholdene ude i Europa

Den svenske historiker J.B.L.D. Strømberg har lavet en stor undersøgelse af det svenske rejsekongedømme med inddragelse af en del dansk materiale. Også på dette område ligner de to riger hinanden. Dog er der meget færre kilder fra ældre tid i Sverige, så Strømbergs analyser har tyngdepunktet i 1500-tallet – så langt op i tiden er kongen omrejsende. Fra dette århundrede er der til gengæld en del kilder til belysning af, hvorledes disse rejser foregik. Op til flere hundrede kunne der være i kongens følge. Enten brugte man kongelige slotte og gårde til indkvartering, eller privat indkvartering blev beordret. Rejserne skulle planlægges, rideheste og vogne rekvireres. I danske kilder også fra 1500-tallet findes detaljerede oversigter over rejser, indkvartering, forsyning og rejsemiddel. Christian III befalede f.eks. i 1561 en embedsmand på Roskildegård (den tidligere bispegård) til at stille med 100 vogne for at transportere kongen og hans følge fra Roskilde til Ringsted.¹⁸

Samme undersøgelser lavet i de andre europæiske stater, f.eks. England, Frankrig, og de tyske stater viser overalt det samme: ingen generel fyrsteresidens, ingen hovedstad. Overalt møder vi den rejsende konge, "rex itinerans"

Det ser ud til, at London og Paris bliver de første egentlig hovedstæder, hvilket stemmer overens med, at henholdsvis Frankrig og England først udvikler nogenlunde stærke centrale politiske strukturer.

Fig. 4. Gåsetårnet og dele af borgmuren fra Vordingborg slot. I dag er ruinområdet en del af et imponerende borgmuseum. Nationalmuseet.

Sammenfatning

Den moderne historieforsknings grundlægger i Danmark, Kristian Erslev, påtog sig i 1889 med skarp kildekritisk rægeknav en gang for alle at udrydde de gamle påstande om Roskilde som hovedstad.¹⁹

Siden har få historikere påstået, at Roskilde har været hovedstad, og alle historikere har taget udgangspunkt i rejsekongedømmet. Det er således karakteristisk, at i det nyeste videnskabelige værk om Danmarks styre og administration kalder forfatteren, professor Jens E. Olesen sit afsnit om middelalderen: "Fra rejsekongedømme til administrationscentrum".²⁰ Adam af Bremens påstande om Harald og Roskilde er ligeledes i dag fejlet til side kildekritisk som fiktion og propaganda for Hamborg-kirken.²¹

Det har været og bliver stadig diskuteret, hvilken rolle kongemagten og kongerne havde i grundlæggelsen af byen Roskilde engang i slutningen af vikingetiden, samt om byen startede nede ved fjorden og havnen som handelsplads, eller oppe på bakketoppen som religiøst og politisk centrum²², men det har ingen indflydelse på hovedstadsdiskussionen.

Kongen var nødsaget til at besøge de fleste områder i sit land. Der har været diskuteret, om der var faste turnusser, eller bestemte rejseruter, men det er der intet som tyder på. Hans rejser har været betinget af de aktuelle udfordringer. Skematisk kan man sige, at hans besøg rundt i landet havde følgende formål:

- At lede landets forsvar for at sikre landet.
- At indkassere skatter og afgifter i en effektiv udnyttelse af de kongelige ressourcer.

Fig. 5. Nyborg Slot. Ældre foto. Nationalmuseet. Slottet er siden blevet restaureret. For øjeblikket gennemgår slottet en fornyet restaurering og større udbygning.

- At afgøre tvistigheder og afsige domme.
- At administrere og regere og inspicere lokaladministrationen.
- At knytte troskabsbånd med adelsslægter.
- At mødes med indenlandske magthavere – stormænd og gejstlige.
- At mødes med udenlandske magthavere.
- At give et billede for offentligheden af herskeren, personliggøre ham.
- At gøre kongemagten synlig og nærværende.
- At sikre undersåtternes troskab.

Vi ser altså såvel økonomiske som forskellige politiske formål. I første halvdel af 1500-tallet var der under de højspændte borgerkrige og tronstridigheder politiske tiltag til at gøre Nyborg til residensstad, men under Frederik d. 2. (1559-1577) blev København entydigt rigets centrum og hovedstad, selvom kongen stadig rejste meget rundt.²³ Det omrejsende hof med embedsmænd, håndværkere m.fl. kan have talt flere hundrede personer og har fordret tvangsudskrivning af bøndervogne til transport. Indkvarteringen er om muligt fundet sted på kongens borge (ca. 40 fordelt på hele landet) eller klostre, bispesæder, byer, herregårde m.m.²⁴

Efter biskop Peder Jensen Lodehats død i 1416 tvang Erik af Pommern den nye biskop til at aflevere København til kongen i 1417. Derefter er det tydeligt, at kongen over de næste århundreder hyppigere og hyppigere opholdt sig her, og flere og flere kongelige breve blev udstedt i denne by²⁵ Den blev hovedresidensbyen, men historikere betegner den ikke som hovedstad i moderne forstand før i det 16. århundrede.

For at sammenfatte:

- Der var ingen hovedstad i Danmark før 14-1500 tallet.
- Roskilde har aldrig været hovedstad. Der er dog ingen tvivl om, at byen var en af de vigtigste og rigeste byer i Danmark, men det skyldes først og fremmest bispens og bispesædets rigdomme og betydning.
- København får hovedstadsfunktioner fra 1400-tallet.

Så svaret på artiklens åbningsspørgsmål er altså et rungende NEJ!

Appendiks: Metropol!

Tidligere museumsdirektør Frank Birkebæk brugte gerne or-

Fig. 6. Københavns Slot ved reformationstiden som det var fremstillet på Københavns Bymuseums model af byen udenfor det gamle museum på Vesterbrogade. Modellen er nu forsvundet.

det "Metropol" om Roskilde i middelalderen. F. eks. hedder hans store afsnit i Roskilde Bys historie: "Fra handelsplads til metropol".²⁶ Ordet bruges også i den nuværende udstilling på museet om samme periode: overskrifter som "Fra metropol til provinsby" (om Roskildes deroute omkring reformationen), "Middelalderens metropol" m.m. Det smager for mig af storhedsvanvid på sin bys vegne! Roskilde havde vel mellem 5 og 10.000 indbyggere på sit højdepunkt, de fleste boede i stråtækte træhuse – men med mange kirker. Det var nok en af landets største byer, men ingenting i forhold til datidige byer i Syd- og Vesteuropa eller Mellemøsten eller Kina. En metropol – er det ikke New York, London eller Beijing?

Det er heller ikke helt tilfredsstillende at se følgende tekst om Roskilde på museet: "Kongens og kirkens magtcenter".

Man kan derimod med lidt god vilje acceptere Michael Andersens overskrift i byhistorien: "Rigets hovedby 1080-1300".²⁷

Litteratur:

Adam af Bremens krønike, oversat af Allan A. Lund, 2000.

Arnorsdottir, Agnes S. Per Ingesman & Bjørn Poulsen: Mod en magtudredning for det danske samfund i senmiddelalderen. Trykt i: *Konge, kirke og samfund. De to øvrighedsmagter i dansk senmiddelalder*, 2007, s. 557-582.

Bøgh, Anders: Kongen og hans magt. Trykt i *Middelalderens Danmark*, red.: Per Ingesman m.fl., 1989, s. 64-81.

la Cour, Vilhelm: *Danske borganlæg til midten af det trettende århundrede*, I, 1972.

Diplomatarium Danicum 789-1400 I, 1 – IV, 7, 1938-2000 (udgivet elektronisk for perioden 1400-1412). Findes udgivet parallelt i dansk oversættelse i *Danmarks riges breve*

Engberg, Niels: Roskilde som tidlig kongesæde, by og handelsplads. Trykt i *Historisk årbog fra Roskilde amt*, 1981, s. 3-46.

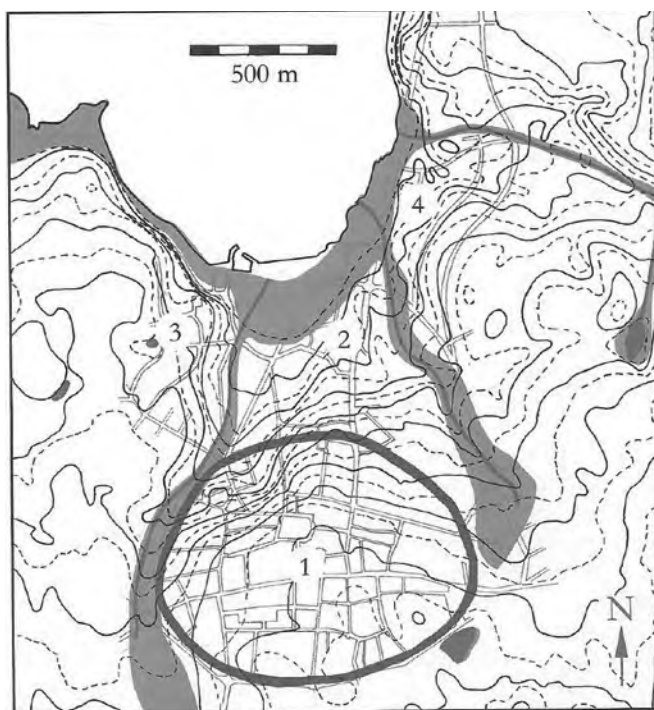

Fig. 7. Roskildes topografi i tidlige middelalder. Jens Ulriksen.

Signaturforklaring:

1: Domkirken og kongsgården.

4: Haraldsborg.

Den næsten runde cirkel: byvolden.

2 og 3: De to kirker Skt. Ibs og Skt.

Jørgensbjerg udenfor byvolden.

De blågrå aftegninger: datidige vandområder (fjord, søer, kildeforløb).

Erslev, Kr.: *Erik af Pommern*, 1901, s. 122-123.

Erslev, Kr.: Naar blev København Danmarks Hovedstad? 1889. Trykt i *Historiske Afhandlinger I* 1937.

Etting, Vivian: *The royal castles of Denmark*, 2010.

Jørgensen, A.D.: *De danske rigsarkivers historie*, 1884.

Jørgensen, Frank & Morten Westrup: *Dansk centraladministration i tiden indtil 1848*, 1982.

Lund, Niels: *Harald Blåtands død*. 1998.

Nielsen, Ingrid & Ole Schiørring: Roskildes middelalder på kort. Trykt i *16 bidrag til Roskildes by og egns historie*, 1979, s. 93-110.

Olesen, Jens E.: Middelalderen til 1536. Fra rejsekongedømme til administrationscentrum. Trykt i *Dansk forvaltningshistorie I*, 2000, s. 3-48.

Petersen, Henry: Hvor laa Kongsgaarden i Roskilde? Trykt i *Historisk Tidsskrift*, bd. 6, rk. 2, 1889-1890.

Erlend Porsmose: *Kongen kommer. Nyborg – Danmarks riges hjerte I*. 2015.

Riis, Thomas: *Les institutions politiques centrales du Danemark 1100-1332*. 1977.

Riis, Thomas: Det middelalderlige danske rejsekongedømme indtil 1332. Trykt i *Middelalder, metode og medier. Festskrift til Niels Skyum-Nielsen*, 1981, s. 115-136.

Riis, Thomas: Hvorfor blev København Danmarks hovedstad? Struktur og funktion. Trykt i *Festskrift til Erling Ladewig Petersen*, 1994, s. 73-80.

Riis, Thomas: *Kongen og hans mænd. Danmarks politiske rigsinstitutioner ca. 1100-1332*, 2018.

- Roskilde bys historie – tiden indtil 1536*, red. af Frank Birkebæk m.fl., 1972.
- Saxos Danmarkshistorie*, oversat af Peter Zeeberg, 2000.
- Skyum-Nielsen, Niels: Den danske konges kancelli i 1250'erne. Trykt i *Festskrift til Astrid Friis*, 1963, s.225ff.
- Skyum-Nielsen, Niels: Kanslere og skrivere i Danmark 1252-1282. Trykt i *Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen*, 1966.
- Strömberg, J.B.L.D.: *De svenska resande kungarne och maktens centrum*, Uppsala, 2013.
- Tidernes samling. Fra Roskilde Museum*, red.: Frank Birkebæk, 1997.
- Tønnesen, Eva: Den bjergsomme præst, i: Gæve og grumme mænd i Roskilde. Trykt i *Årbog for Historisk Samfund for Roskilde Amt*, 2018.
- Ulriksen, Jens, Cille Krause & Niels H. Jensen: Roskilde. En bygrundlægelse i vanskeligt terræn. Trykt i *KUML* 2014.

Noter:

- 1 Saxo 642-642
- 2 Tidernes samling s. 13
- 3 Adam af Bremen s. 203)
- 4 Riis 1981 s. 116-120
- 5 Riis 1981 s. 120-127
- 6 Riis 1981 s. 121
- 7 Etting s. 40, 112 og 114
- 8 Strömberg s. 103-383
- 9 Porsmose 143-5
- 10 La Cour 1972 s. 226-231
- 11 Olsen 2011 s. 72
- 12 Petersen s. 336
- 13 Eva Tønnesen s. 19-23
- 14 Petersen s. 340
- 15 Petersen s. 341-345
- 16 Ulriksen 2014 s. 162
- 17 Jens E. Olesen 2000 s. 35-38, Frank Jørgensen 1982 s. 13-18, A. D. Jørgensen 1884 s. 1-10. Se også Skyum-Nielsen 1966.
- 18 Strömberg s. 14, 20
- 19 Erslev 1937 s. 135-144
- 20 Jens E. Olesen s. 3-48
- 21 Lund 1998 s. 22-24
- 22 F.eks. Niels Engberg 1981, s. 3-46, Frank Birkebæk i Roskilde bys historie, samt Ulriksen m.fl. 2014
- 23 Porsmose 150
- 24 Porsmose s. 141
- 25 Riis 1994 s. 77, Erslev 1889
- 26 Roskilde bys historie bd. 1, s. 37-118
- 27 Roskilde bys historie bd. 1, s. 37ff og s. 119ff

Den Skånske Admiral Ove Gedde og Roskilde-området

Af P. S. Ramanujam

Admiralen hed Ove Giedde – eller som han selv underskrev "Offue Gedde".¹ I 2020 er det 400 år siden Ove Gedde underskrev en traktat med fyrsten i Thanjavur², Raghunatha Nayak, om erhvervelse af den Danske koloni Tranquebar³ i Sydindien. Ove Gedde er begravet i Roskilde Domkirke under kannikkekoret tæt på både den Himmelske Herre og sin Verdslige Herre – Christian IV. Tre gravfaner – to sorte og en røde splitfane – fra Ove Geddes begravelse er også bevaret i kirken.⁴ De er kopier af de faner, som blev båret ved hans begravelse i 1660.⁵ Den ene sorte fane bærer en gylden, malet versalindskrift omkring slægtsvåbenet og har i hver split fem gyldne gedder, begge sider er ens udstyret. Indskriften lyder: "Erlig oc welbyrdig Mand salig Herr Ofue Gedde til Thommerup, Ridder, Dannemarchis Riges Admiral, Raad oc kongl. May. Befalingsmand paa Hald Slot, som døde udi Kiøbenhafun den 19. December Anno 1660. Gud giffue hannem en glædelig opstandelse".⁶

Ove Gedde blev født 17. december 1594 på Tomarp Kungsgård udenfor byen Kvidinge nordøst for Helsingborg i Skåne som nummer 4 i rækken.⁷ Da de første tre var døde, arvede han gården efter sin fars død i 1614. Han blev sendt i skole på Sorø Akademi og videre til universiteterne i Wittenberg, Leipzig og Jena i Tyskland og senere til Amsterdam. Her fik han sine kundskaber i jura og militær strategi, søvæsen og krigsvidenskab. Tilbage i Danmark fik han en stilling i det Danske Kancelli.

Trankebar

I året 1618 blev Christian IV narret af en hollandsk købmand, Marcelis de Boshouwer til at slutte et forbund mellem Danmark og Ceylon gældende i syv år.⁸ Danmark skulle støtte Kejseren af Ceylon med et krigsskib og 300 landtropper. Til gengæld skulle Danmark have 94.499 rigsdaler⁹ og eneret til handel på Ceylon i 12 år. Allerede i 1616 blev der oprettet et handelsselskab – Dansk Ostindisk Kompagni – ved kongelig octroj (privilegiebrev) med Christian IV som den største aktionær. Meningen var jo at bruge pengene fra Ceylon til at købe peber og sælge det i Danmark med stor gevinst. Fire skibe sejlede ud fra København, Christian og Kjøbenhavn på

P. S. Ramanujam født i Indien 1946, ph.d. i fysik, professor emeritus på Danmarks Tekniske Universitet (Risø).

Han har i de sidste 8 år studeret og skrevet om de danske koloniers historie i Tranquebar og Serampore i Indien.

Fig. 1. Portræt af Ove Gedde. Det Kgl. Bibliotek, København.

Kompagniets regning samt *David og Elefanten* på Kronens regning. Skibet Øresund med Roland Crappe, en hollandsk købmand, blev sendt af sted før de andre.¹⁰ Christian IV valgte Ove Gedde til leder af ekspeditionen. Han var kun 24 år.

Rejsen fra København til Ceylon og tilbage er meget fint skildret i navigatør og lærer på Statens Søfartsskoler, Abd-El Dayems bog.¹¹ Efter ca. 18 måneders sejlads nåede Ove Gedde Ceylon den 16. maj 1620. Stor var hans overraskelse, da han fik at vide, at Boshouwer var død i mellemtiden, og at Kejseren af Ceylon var en almindelig fyrste af Kandy. Fyrsten kendte ikke noget til aftalen mellem Boshouwer og Christian IV og nægtede at betale det beløb.

Nu var Ove Gedde i krise. Heldigvis kom der bud fra Indien, at Danmark kunne få en by i det sydøstlige Indien. Byen kaldet "Tharangampadi" (Tranquebar) blev foræret på vegne af Danmark til Roland Crappe, der kendte området i Indien og fyrsten i den store by Tanjore, Raghunatha Nayak. Aftalen, som findes skrevet på guldblik, befinder sig i Rigsarkivets arkiver.¹² Men guldblikket var et venskabsbrev og ikke en traktat. En rigtig traktat på portugisisk blev underskrevet af Nayaken den 19. november 1620 efter forhandling med Ove Gedde.¹³

Fig. 2. Tomarp Kungsgård ved Kvoidinge, Skåne, hvor Ove Gedde blev født. Foto: P.S. Ramanujam.

Overraskende mange oplysninger omkring Ove Geddes færden til Ostindien findes i præsten Michael Henrichsøns ligprædikenen over Ove Gedde¹⁴. Heri står: "Den 4 juni bekom hand (Gedde) Brevve fra Roland Crape, Directeuren aff det Ostindiske Compagnie, aff den Indhold, at Kongen til Tanjore, paa Custen aff Choromandeel, haffde foræret dennem en By ved Søkannten, kaldit Trangabar, hvor de maatte bygge og boe og trafiquere effter egen Ønsk og Villie".

Ligprædikenen afslører desuden nogle spændende detaljer omkring Ove Geddes besøg hos Nayaken i Tanjore: "...Der efter begyndte hand med Kongen at tractere og blef nesten hver Dag om atskillige puncter dennem imellem forhandlet og accorderet indtil den 18 dito da Alting blef klar og rigtig. Dissimidlertid beviste Kongen saavel som alle hans høye Ministri hannem stor Ære og Tieniste /blant andet/ sendte Kongen hannem den 9 Decemb(er) en Hest og 4 Elephanter og lod hannem dermed føris

Fig. 3. Ove Geddes og Dorthe Urnes våbenskjold, over indgangen til Tomarp Kungsgård. Foto: P. S. Ramanujam.

Anno 1623 den 7 Maj
 haffier ieg Leffnerott Her
 Cantzler disse forløbe
 forteygnelær.
 Offici Gedde
 mpp

Fig. 4. Ove Geddes underskrift. Foto: P. S. Ramanujam. Rigsarkivet, Danske Kancelli, Diverse breve, dokumenter og akter det Ostindiske Kompagni vedkommende (1616 – 1660) (Løbenr. B169).

Fig. 5. Dansborg
– Tranquebar.
Foto: P. S. Ramanujam.

omkring / at beseer Byen. Byen var med skønne dybe oc brede Grave dobbelt Muure / og enkelt Vold omgiven, dog uden nogen Flancqvering. Den 10de lod Kongen hannem iligemaade føris omkring sin Hafve at beseer som var heel plaisant og deylig/ Den 12 lod hand nogle Elephanter ficte for hannem oc Endeel Bøfler kempis med Elephanterne. Den 16 beviste hand hannem den Naade at hand maatte see hans Skatkammer: Og var det fuld aff Guld/Sølf/og Clenodier; enddog hannem siuntes Steenene icke at være aff syndelig høy Værd. Den 18 lod hand hannem føris omkring sit Pallads at beseer /som var heel Køsteligt/ og tog hand der med Affsteed oc reyste til Trangabari igien hvor Festningen efftter giort Accord skulle leggis...”

Som nævnt før fik Ove Gedde forhandlet en traktat med Nayaken i november 1620 og fik tilladelse til at opføre et fort i Tranquebar. I løbet af forbløffende kort tid stod fortet færdigt. Ove Gedde var ikke arkitekt, men det er sikkert, at hans skitser (muligvis baseret på Kronborg i Helsingør) dannede baggrund for konstruktionen. Det var også Ove Gedde, der døbte fortet 'Dansborg'¹⁵. Fortet er ca. 90 m x 90 m inkl. ydermure og ca. 65 m x 65 m indvendigt. Omkredsen af muren er ca. 550 m og højden var mellem 2½ og 3 m. Bygningsmaterialer var teglsten og kalkmørtel, begge dele tilgængelige i Indien. Hovedporten mod nord "skulde være 17 alen lang, 5 alen bred, Corpsdegarden (vagtrummet) 8 alen lang, 6 alen bred, og 4 alen høi".¹⁶ Ove

Gedde noterer i sin dagbog: "hvorfor jeg dennem beloved 55 Dlr., dog at de den inden 40 Dage derefter skulde have færdig".

Ove Gedde efterlod sig tre rapporter:¹⁷

1. Fortegnelse på alt, hvis paa denne Indianske Reise forefalden er, fra Begyndelsen den 14. November Anno 1618 og indtil 4 Martii Anno 1622
2. Fortegnelse på alt hvis paa Ceylon med Keiseren saa og paa Coromandel med Naichen af Tanjour forefalden er fra 18 May 1620 til 1. Jun. 1621
3. Fortegnelse paa alt hvis mellem naichen af Tanjour og os forefalden er, saa vel som alt hvis den Coromandelske Kiøbmandskab anlanger

Ove Gedde rejste hjem den 13. februar 1621 fra Tranquebar. En islænding, Jon Olafsson, udsendt som bøsseskytte beskriver fortet i 1623:¹⁸

"Fæstningen var muret og herligt udrustet med runddele (bastioner) på hvert hjørne... Ved den søndre mur stod en høj bygning, et palads, hvortil mange trapper førte op. Her boede vore befalingsmænd, der spiste de og havde deres residens og soveværelser. Denne bygning tjente også til rådstue, domhus og skrivestue. Andre småbygninger og vore soveværelser på syd og sydvestsiden inden for voldene. Ved den østre fæstningsvold var det store murede køkken og en stensat brønd. Men omkring på voldene lå jernkanoner i murskårene, både store og små, de største var 9-pundige, de mindre 4½-pundige. Der var i alt 80-90. Fæstningen var også rigelig forsynet med de to slags skydevåben: Musketter og Fyrværk. Desuden fandtes der 4 slags kugler".

Senere liv

Efter hjemkomsten i februar 1622 blev Ove Gedde gift med Dorthe (Dorothea) Knudsdatter Urne d. 1. september 1622 på Kronborg slot. I 1623 blev han overopsynsmand i Brunlaug og Nummedal len i Norge.¹⁹ Det var i dette len, at sølvminen Kongsberg blev grundlagt. Men allerede i 1624 blev han indkaldt til at lede et 200 mands soldaterkompagni. Mellem 1626 og 1643 var han tilbage i Norge. Efter rigsadmiralen Jørgen Winds fald i 1644 i søslaget på Kolberger Heide fik Ove Gedde embedet.²⁰ Det er måske grunden til, at Ove Gedde optræder på frisen i Christian d. 4.s kapel. I 1647 blev han 'høfvismand paa Hald' og landskommisær i Jylland.²¹ Under den svenske krig 1657-1658 mistede Gedde det fædrene gods i Tomarp. Han blev sat i fængsel af svenskerne i Helsingborg og Malmö mellem 1658-1660 og blev frigivet i en fangeudveksling. Men han var fysisk svækket og døde d. 19.

Fig. 6a. Et udsnit af Wilhelm Marstrands berømte maleri af Christian IV i Roskilde Domkirke.

Fig. 6b. Lige oven over i frisen er et portræt af Ove Gedde malet af Heinrich Eddelien.
Foto: P. S. Ramanujam.

december 1660, 66 år gammel.²² Han blev begravet i Roskilde Domkirke.

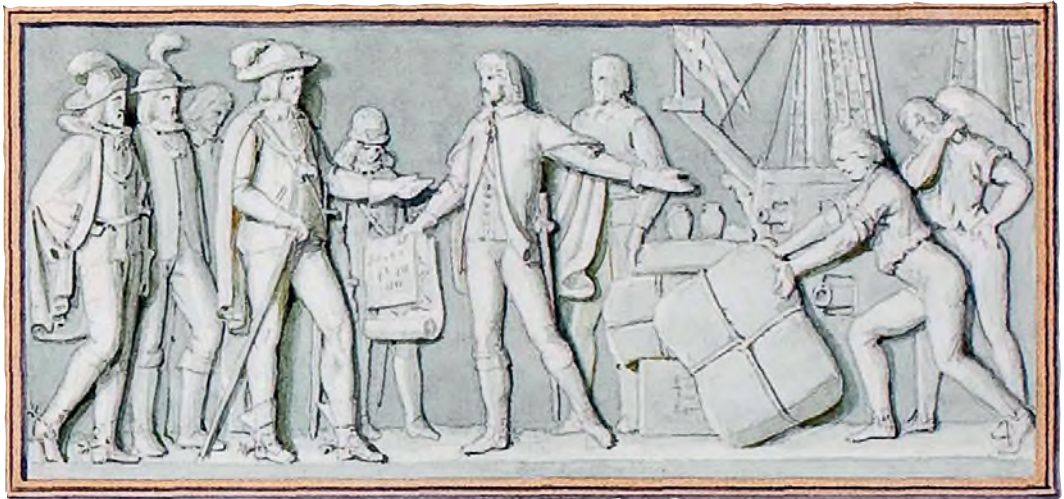
Begravelsen

Helt op i midten af 1600 tallet solgte kirken også begravelsespladser under kannikekoret til enkelte fornemme slægter, som indrettede deres gravkældre her. Det var medlemmer af rigsrådet, kongelige lensmand eller højtstående militære ledere. Nogle af dem har indskrevet sig i Danmarks-historien, deriblandt rigsadmiral Ove Giedde.²³

Ove Geddes krypt er den østligste under kannikekorets nordside. Den blev i 1641 skødet til vicekansler Holger Vind, som var Ove Geddes svigersøn (se næste afsnit). Krypten rummer tre store kister og to spædbarnskister. En kårde og en kommandostav, der tidligere var ophængt ved Just Juels epitaf, men nu er anbragt ved Geddes Krypt, har sandsynligvis tilhørt Ove Gedde²⁴. Ove Gedde og hans kone, Dorthe Urne, samt tre af deres børnebørn ligger i disse kister.

Gjeddesdal

Ove Gedde og Dorthe Urne fik 12 børn. Det 10. barn, Margrethe Ovesdatter Gedde, blev gift med Holger Vind, som

var dansk vicekansler og søn af admiral Jørgen Vind, der deltog i slaget på Kolberger Heide. De boede på Gundestrup i Skåne, men efter Roskildefreden i 1658 måtte de afstå deres gård, Gjeddesholm, i Skåne til Frederik III, der skulle bruge den til indløsning af Bornholm.

Efter mageskifter og jordsammenlægninger købte Holger Vind Torslundelille på Sjælland. I 1672 blev de gamle godsbygninger revet ned og en ny hovedgård blev opført, som fik navnet Gjeddesdal efter Holgers hustru.²⁵ I 1676 fik Holger Vind kongebrev på, som arving efter Ove Gedde, at hans hovedgård skulle nyde samme rettigheder som andre gamle, adelige sædegårde. Desværre brændte hovedgården sammen med godsets arkiv nytårsnat 1916-17. Margrethe Gedde beboede godset indtil sin død i 1706. I dag er Gjeddesdal et erhvervskompleks.²⁶ Det første hospital i Greve blev opført i 1710 for penge testamenteret af Margrethe Gedde og kan ses på Frilandsmuseet i Brede.²⁷

Christian d. 4.'s kapel

Der skulle have været et mindesmærke for Ove Gedde i Christian d. 4.s gravkapel.²⁸ Gravkapellet var næsten tomt fra 1600 tallet, men Christian d. 8. var interesseret i at udsmykke kapellet i anledning af 200 året for kongens død. Kunstmaler Heinrich Eddelien fik overdraget arbejdet. I 1844 fik en komite til opgave at udvælge de historiske emner for malerierne. Udover de to store billeder – slaget ved Kolberger Heide og dommen over Rosenkrantz – foreslog Eddelien tre små billeder på sydvæggen, hvor indgangen til kapellet er. Et af de billeder skulle være et billede af Ove Gedde

Fig. 7. Eddeliens forslag til udsmykning af Christian IV's gravkapel – sydside. Billedet viser Ove Gedde med traktaten fra Indien, der præsenteres for Christian IV. Statens Museum for Kunst. Desværre blev forslaget ikke til noget.

med traktaten om Tranquebars overdragelse. Der var to store sidevinduer i vest- og østvæggene, som skulle blændes. Da Eddelien døde i 1852, var kun hvælvingen færdig. Christian d. 8. døde i 1848, inden 200 års dagen for Christian 4.s død, og Frederik 7 var mindre entusiastisk. Efter at hvælvingen var malet færdig og frisen udført, henvendte komiteen sig til maleren Constantin Hansen for at få et overslag for udsmykningen af resten af kapellet efter Eddeliens plan, og som forventet blev prisen høj. Det betød, at skitsen med Ove Gedde måtte opgives. Eddeliens forslag kan stadigvæk findes på Statens Museum for Kunst. På billedet ses en ung Ove Gedde præsentere traktaten fra Tranquebar til en ung Christian d. 4. Med sin venstre hånd peger han på pakker med peber fra Indien.²⁹

Der er således i Roskilde- og Greveområdet flere centrale minder om rigsadmiral Ove Giedde og hans kone, selvom han i live vist intet havde med området at gøre.

Fig. 8. Faner fra Ove Geddes begravelse i Roskilde Domkirken.
Foto: P. S. Ramanujam.

Litteratur:

Groesmeyer, Lise, Niklas Thode Jensen og P. S. Ramanujam: *Videnskab, Oplysning og Historie i Dansk Ostindien – Udvalgte skrifter af Henning Munch Engelhart*. Kildeskriftsselskabet (udkommer 2020).

Indien: Tranquebar, Serampore og Nicobarerne. Redaktør: Niels Brimnes. Gad, 2017. (Danmark og kolonierne)

Ramanujam, P.S.: *Unheard Voices – A Tranquebarian Stroll*. Syddansk Universitets Forlag (udkommer 2020).

Fig. 9. Gjeddesdal hovedbygning, som den er i dag. Foto: P. S. Ramanujam.

Noter:

- 1 Navnet staves både som Gedde, Giedde og Gjedde. Jeg har valgt 'Gedde' fordi han selv underskrev som Gedde.
- 2 Thanjavur (Tanjore) er en by i Tamilnadu, Sydindien. Tranquebar hørte til Thanjavurs område, regeret af fyrsten Raghunatha Nayak.
- 3 Tranquebar er det danske navn på Tharangampadi.
- 4 Gravfaner er ikke ualmindelige i Danmark; de kan ses i bl.a. Gudme Kirke, Holmens Kirke, Gudbjerg kirke og Hemmeshøj kirke i Vemmelev.
- 5 Kruse, Anette: "Roskilde Domkirke". Trykt i *Historisk Årbog for Roskilde Amt*, 2003, s. 145. I efterfølgende note kan man se, at fanerne restaureredes i 1929, og det møre tøj styrkedes.
- 6 "Danmarks Kirker – Roskilde Domkirke, gravminder" III, bind 4 (1951) s. 2145.
- 7 <http://chr4.dk/index.php/ove-gedde-liv-a-levned>
- 8 Olsen, Gunnar. 'Vore gamle tropekolonier', Bind 5, Fremad, København (1966).
- 9 Jeg har regnet ud, at en rigsdaler fra 1620 svarer til ca. 400 kr. i dag; dvs. at 94.499 rdl. vil svare til ca. 38 mio. kr. i nutidens penge.

- 10 Roland Crappe nåede Ceylon og Ostindien i slutningen af 1619.
- 11 Abd-El Dayem, Torben. "Det Ostindiske Eventyr", Fiskeri- og Søfartsmuseet (2006).
- 12 På guldblikket underskrevet 16. april 1620 står: "Vi har foræret General Rulangkalappai (Roland Crappe) en bærestol. Vi har oprettet en havn, som hedder Tharangambadi [Tranquebar], for at alle folk fra jeres land kan komme og bo her". ("Loyalitet og Traktat", Indien – Tranquebar, Serampore og Nicobarerne, Redaktion Niels Brimnes, Gads Forlag, s. 45)]. Oversættelsen fra Tamil er fra www.tharangampadi.dk. Bemærk datoen – det er næsten et halvt år inden Ove Gedde kom til Tranquebar.
- 13 Rigsarkivet, Tyske Kancelli Udenrigske Afdeling, E 1 Forholdet til Ulandet, Pergamentsbreve.
- 14 Henrichsen [Tistorf], Michael http://www5.kb.dk/e-mat/dod/130019158137_color.pdf
- 15 Ramanujam, P. S. "Dansborg – en dansk fæstning i Ostindien", Chakoten nr. 3 (2018) s. 16.
- 16 Schlegel, Johann Heinrich. "Sammlung zur Dänischen Geschichte, Münzkenntniß, Oekonomie und Sprach", Erster Band, Zweytes Stück (1772) s. 126.
- 17 Se Note 6.
- 18 Olafsson, Jon. "Memoirer og breve", Gyldendalske Boghandel (1907).
- 19 https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Ove_Gjedde
- 20 Chr. Bruun, "Slaget paa Kolberger Heide den 1. juli 1644 og de derefter følgende begivenheder", Gyldendal (1879)
- 21 Schönau, Friderich Christian. 'Samling af danske lærde fruentimer', København (1753) s. 125
- 22 Se Note 11.
- 23 Kruse, Anette. "Roskilde Domkirke", Trykt i *Historisk Årbog for Roskilde Amt*, 2003, s. 143.
- 24 'Danmarks Kirker – Rokilde Domkirke, gravminder', III bind 4 (1951) s. 2105.
- 25 Petersen, Henri. A. "Gjeddesdal – Danmarks historie midt i Greve", Greve Museum.
- 26 <https://www.gjeddesdal.dk>
- 27 <http://ove-gedde.blogspot.com/>
- 28 Høj, Mette. "Marstrand & Christian IV – om udsmykningen i Christian 4s kapel i Roskilde Domkirke", Trykt i *ROMU-årsskrift fra Roskilde Museum* 2007; Friis, Steen. "Kong Christian den IVdes Gravkapel" (1868).
- 29 Jeg takker Gorm Bruun Hansen og Bente Kjærgård for hjælp ved tilblivelsen af denne artikel.

Osted – fra landsby til landevejsby

Af Erik Kildegaard Rasmussen

Der har boet mennesker på Ostedegnen siden stenalderen. Forskere, der har studeret stednavne, mener, at stednavne, der ender på –sted, er nogle af de ældste landsbyer fra år 4-500 e. kr. Forstavelsen "Os-" er også et gammelt udtryk, som hentyder til indsnævninger i åforløb, hvilket netop gælder Lavringe Å og Tokkerup Å. Osted er formodentlig en gammel by.

Gårdene og husene har ligget rundt om gadekæret i ca. 1500 år. Landsbyen bestod i 1200-tallet af 12 gårde, en del husmandssteder samt indsiddere, som boede til leje på en gård. Kirken er den absolut ældste nuværende bygning fra ca. år 1150.¹

Osted er nævnt første gang i de skriftlige kilder i 1246, da Jakob Sunesøn gav Osted by til Roskilde Domkirke.

Osted by var ejet af forskellige kirker i Roskilde fra 1243 til 1660. Den katolske kirke var stærk, først 130 år efter reformationen mistede Roskilde Domkirke magt og gods. Osted blev nu kongens ejendom, senere overførte kong Christian 5. gods og værdier til rytterregimentet under Vibygård.

Osted blev i en periode 1660-1719 et rytterdistrikt, altså selve kongens domæne. I middelalderen og senere blev landsbyerne med deres jorder handlet mellem godsejere, gejstlige og kongen, som fabrikker og virksomheder bliver handlet i dag.

Tiden under Vibygård

Vibygård ligger i Gl. Viby og har fra 1300-tallet til midten af 1600-tallet tilhørt den sjællandske adelsslægt Sparre. Der har siden været mange ejerskifter, og gården har ofte været på tvangsauktion. Vibygård var i en periode 1709-1719 kron-gods og dermed Frederik 4.s eje, men i 1719 blev godset overdraget til Peder Bazon, og hermed kom både godset og Osted by i privat eje. En af de slægter, der har siddet længst, er familien Qvistgaard, som ejede gården i 3 generationer fra 1758-1827.

Det var ingen lykke for bønderne i Osted at komme under privat eje, for de private godser behandlede bønderne meget hårdere end f. eks. bønderne i nabolandsbyen Osager, der kun skulle betale fæsteafgift til Københavns universitet.

Erik Kildegaard Rasmussen, f. 1943. Tidl. lærer på Osted Fri- og Efterskole indtil 2004. Formand for Ordblindeforeningen. Har skrevet artikler og holdt foredrag om ordblindhed og om Osteds historie.

Fig. 1. Stenen med de vigtigste årstal i Osteds historie står i krydset ved Byvejen og Lange- toften. Den blev fundet ved udgravningen til de første parcellhuse og sat op i 1962. EKR foto.

Bønderne i Osted skulle både betale landgilde (naturalier) og udføre hoveri (arbejdsdage). I begyndelsen af 1700-tallet var der ingen øvre grænse for antallet af hoveridage; men op gennem århundredet blev der indført nye og strammere regler for hoveri. Nu måtte en bonde højst udføre 144 hoveridage.

Ledreborg gods ejede kirken i Osted, derfor skulle bønderne betale tiende til Osted kirke. *"For hver 30 neg toges 3 til konge-kirke- og præstetiende og hver 3. gang et til degnen"*.²

Kirken er den absolutte ældste nuværende bygning. Den er bygget ca. 1150. I 1673 var rentemester Henrik Muller, Lejregård (senere Ledreborg), ejer af kirken. I 1912 overgik kirken til selveje.

Da Vibygård blev solgt til en privatmand i 1719, blev det de regler for udskrivning af soldater, der gjaldt for alle godser, der blev taget i anvendelse. Godsejeren eller fæstebonden udpegede de unge, der skulle være soldat. Byboerne var fritaget for soldatertjeneste.

Fig. 2. Poul Ørsted Petersen har tegnet Osted ud fra gamle kort fra før 1780.

Det var ofte de mest dovne, der blev udtaget, de kunne bedst undværes i landbruget, og så trængte de til træning. Soldatertjenesten blev også brugt som en disciplinærstraf, hvis en ung mand ikke ville tage fæste på den gård eller ægte den pige, som godsejeren havde udset til ham, kunne han få 8 år i militæret.

Var en ung mand blevet udtaget til militærtjeneste, skulle han deltage i militærtræning søndag eftermiddag efter kirketid. På ugens eneste hviledag måtte landsoldaten under hug og skældsord eksercere på kirkepladsen. Pladsen lå mellem kirken og gadekæret, i dag er der parkeringsplads.

Med de store landboreformer fra 1788 og frem skete der mange ændringer. I Osted gik der 5 år inden markerne var målt op med henblik på udskiftning. Mange bønder var utålmodige over den lange ventetid, for de ville ikke pløje jorden eller køre møg ud på deres fælles marker, hvis jorden senere blev overdraget til andre.

Der var 45 matrikler i Osted ved udskiftningen og 451 indbyggere. Osted var på den tid en stor by i forhold til andre landsbyer på egnen. Ca. halvdelen af gården skulle flytte ud. Husmandstederne blev oprettet ved den ny hovedvej syd for kroen, det blev kaldt Ny Osted. Indsidderne fik ligeledes deres små jordstrimler fjernt fra deres huse ude på den

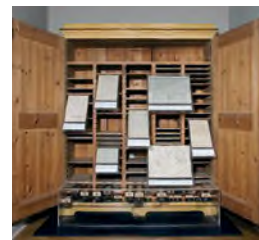

Fig. 3. På Vibygård blev der fremstillet et specielt arkivskab. Her lå fæstebrevene og nogle specielle papbrikker, som blev udleveret til bonden for hver arbejdsdag. På den måde kunne man holde styr på arbejdsdagene. Skabet er det eneste af den type, der er tilbage fra 1700-tallet. Arkivskabet kan ses på "Danmarkshistorier 1660-2000 i rum 210", Nationalmuseet, København. EKR foto.

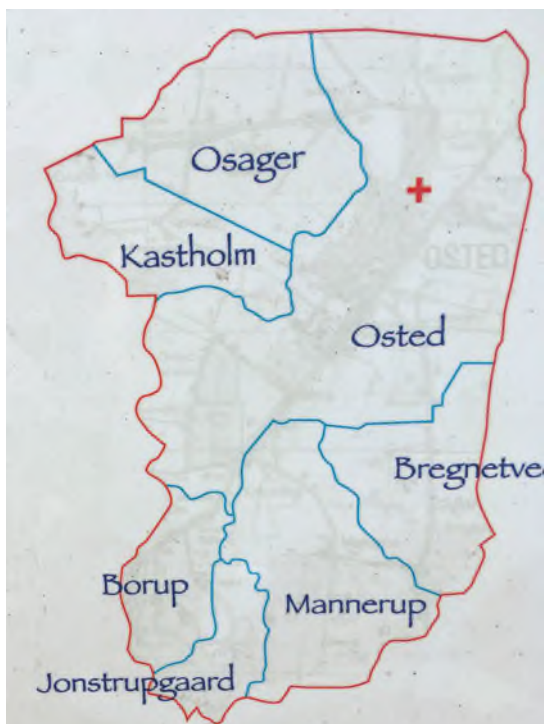

Fig. 4. Osted sogn består af 7 ejerlaug, hvor af Osted ejerlaug er det største. De andre ejerlaug er Osager, Kastholm, Mannerup, Borup Huse og Jonstrup.

Fig. 5. Her ses den mandlige arbejdsstyrke omkring 1925 på Vibygård. Ramsøegnens Lokalhistoriske Arkiv.

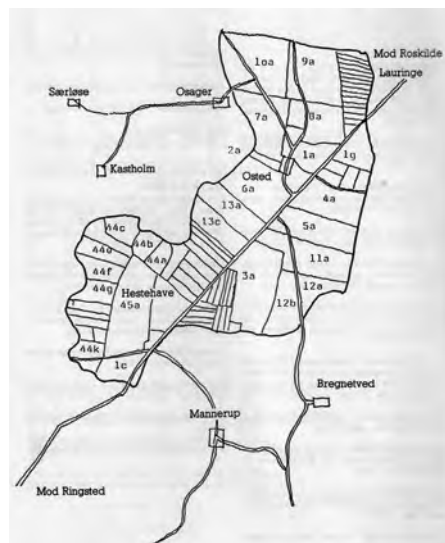
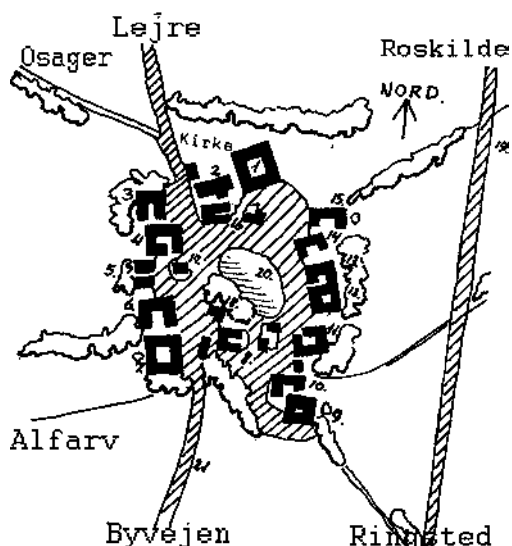
ny hovedvej. Jordstrimlerne var så små, at indsidderne var nødt til at søge ekstra arbejde på gårdene.

I efteråret 1793 kom endelig den dag, hvor der skulle trækkes lod om de forskellige jordlodder. De bønder, der havde vedligeholdt deres gårde, var meget ulykkelige, hvis gården skulle rives ned, fordi den skulle flyttes ud. Mange var også kede af at skulle forlade det nære fællesskab. Det var en stor opgave at få målt jorden op i næsten lige store blokke, så det ikke gav utilfredshed blandt bønderne.

Mens udskiftningen stort set var afsluttet i 1810, tog det længere tid at opnå selveje. Kongen oprettede ellers en kongelig kreditkasse, hvor bønderne kunne låne penge, fordi det tog lang tid at få kapital nok. De sidste gårde, der blev

Fig. 6. Vibygård lå i Gamle Viby og ejede jorder i Gl. Viby, Viby, Kr. Syv, Dåstrup, Assendløse og Osted. Ramsøegnens Lokalhistoriske Arkiv.

Gårdenes placering i Osted før og efter udflytningen ses på de to kort.
Tegning Hans Larsen.

Kort 1 Inden udskiftning

Kortnr.	Navn	Matrikelnr.
1.	Præstegården	1a
2.	Kirken	1
3.	Møllegården	8a
4.	Margrethesminde	7a
5.	Lykkesholm	11a
6.	Lysholm	13a
7.	Kro	
8.	Ejlekærgård	6a
9.	Nordgården	5a
10.	Kendes ikke	
11.	Langagergården	9a
12.	Kendes ikke	
13.	Ryttergården	4a
14.	Bondeskovgård	45a
15.	Ostedgården	10a
16.	Søndergården	21a
17.	Smedien	23a

Kort 2 efter udskiftningen

Matrikelnr.	Efter udflytningen
1a	Blev liggende, men flyttes 1887
1	Blev liggende
8a	Flyttes ud af Byvejen øst for Byvejen
7a	Blev liggende
11a	Flyttes til Bregentvedvej
13a	Flyttes til Hovedvejen.
	Flyttes til Hovedvejen.
6a	Blev liggende
5a	Blev flyttet til Bregnetvedvej
9a	Flyttes til Lejrevej, øst for vejen
4a	Blev liggende
45a	Flyttes til Bondeskovs østlige side
10a	Flyttes til Tokkerupvej
21a	Bregentvedvej
23a	Blev liggende ³

frikøbt, var Nordgården 1857 og Lykkesholm i 1870. Alt i alt var landboreformerne i Osted, svarende til den generelle udvikling i Danmark, et stort fremskridt.

Godsejeren, Jørgen Qvistgård ejede Vibygård 1758-1775. Han gjorde i 1768 en mejerske gravid og for ikke at overlade

hende til sig selv, tvang han kusken til at gifte sig med hende. De fik tildelt en mindre gård i Osted. Da Qvistgårds datter blev giftemoden, tildelte han også hende en mand og en gård Øst for Bondeskov.⁴

Det blev en meget aktiv slægt. De byggede et savværk i Bondeskoven og siden to savværker langs Hovedvejen. I nyere tid har de skabt flere entreprenørvirksomheder og bygget huse i Osted og på Sjælland. En gren af slægten, Palle Nielsen, ejer stadig savværket, Bondeskovgård. De arbejder meget med naturpleje og nye trækonstruktioner som f.eks. træ til Vikingskibshallen i Sagnlandet.

Træskoslaget

I begyndelsen af 1800-tallet var det dårlige tider for landbruget, dertil kom at Osted blev besat 30. august 1807 af et engelsk regiment bestående af 1214 mand og 148 heste. Soldaterne spiste alt, hvad der var i fadeburene, og hestene åd alt korn og græs på markerne. Da de drog bort den 23. september, lovede de at betale erstatning, men bønderne fik aldrig nogen erstatning hverken af englænderne eller den danske stat.⁵

Mange enkelte skæbner knytter sig til besættelsen. En engelsk soldat befalede en dag en pige i køkkenet. Det så moderen, og hun hakkede en spade, som tilfældigvis stod ved hendes hånd, i hovedet på soldaten, der faldt død om på stedet. Der blev meget postyr og larm. De menige soldater ville skyde moderen, men inden det kom så vidt, kom den øverste general tilstede, og da han havde hørt, hvad der var hændt, sagde han: *"Den mand ligger på sine gerninger, smid ham over i et hjørne af Osted kirkegård til skræk og advarsel for ligesindede"*,⁶ og der ligger han endnu, hvis ingen har flyttet ham.

Det var dog ikke alle piger, der havde en så konsekvent moder. En pige i Osted blev gravid, og selvom soldaten havde lovet at tage hende med til England, skete det ikke. Hun fik aldrig lov til at komme ombord på et af deres krigsskibe, så hun måtte gå tilbage til Osted. Her fødte hun et dødfødt barn, men hendes liv var ødelagt. Resten af livet gik hun rundt til 6-7 flinke koner i byen, som var villige til at give hende lidt mad og husly. Hvis de gav frisk kaffe, fik konerne en sladderhistorie om de andre i byen. Fik hun kun opvarmet kaffe, vankede der ingen historie.

A.H. Rosendal fortæller: *"Da jeg blev så stor, at jeg lærte hende at kende, boede hun hos "Margrethe skrædders" eller "Klokkemargrethe", som hun kaldtes. Her havde hun et lille hummer, og blev holdt hel og ren, hvad hun forresten var meget nøjeregnende med."*⁷

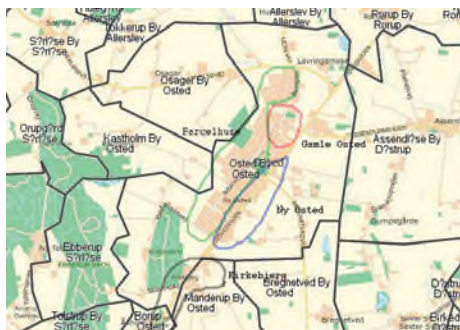

Fig. 7. Osted ejerlaug kan opdeles i fire dele:
 1. Den gamle bydel. 2. Ny Osted. Hovedvejen.
 3. Kirkebjerg. Hovedvejen. 4. Parcelhuskvartererne.

Da englændere sendte et regiment syd om Køge, skulle Vibygård også stille med et antal soldater for at standse dem. Det betød, at de unge mænd fra Osted, der var udtaget til soldat, blev sendt i krig.

Kun få havde skydevåben, resten havde landbrugsredskaber, så da englænderne begyndte at skyde, sprang de ud af træskoene og flygtede ind i Lellinge skov. En ung mand fra Osted sad oppe i et træ i Lelligeskoven i to dage, inden han begyndte at gå hjem. Han var godt sulten, da han kom hjem, for han havde også smidt madpakken, da han flygtede.⁸

Der er kendskab til, at fire unge mennesker fra Osted deltog i krigen i 1864. I Ørnebjerg hus, Kirkebjerg, boede der en ung mand, som blev såret i krigen. Han lå på lazaret på Langeland, inden han døde af sine skudsår. P. Nielsen fra Osted blev såret og ført til København på Lazarettet, hvor han døde. Jørgen, Karl på Snoghøjgård (Ryttergården) overlevede krigen.⁹ Det gjorde den senere høker (købmand) Jens Hansen også.

Osteds videre udvikling

Med tiden udvikledes 3 forskellige bydele sig ud fra den gamle landsby. Den gamle landsby forblev med bl.a. kirke og præstegård plus et mindre antal gårde, kro, smedje og tømmerværksted (hugger) en hyggelig landsby med de gamle stråtekte huse med bindingsværk.

Gamle Osted

Allerede i 1858 kom den første købmand til Osted da der i 1857 kom der ny næringslov, som tillod købmandsforretning uden for købstæderne. Jens Hansen, der havde været med i krigen i 1864, blev den første, der købte et lille hus ved Byvejen og indrettede det til en lille høkerbutik. Det var et stort fremskridt for befolkningen i Osted. Holbergs Jeppe ville ikke længere skulle gå 7 mil for at hente grøn sæbe til Nille.

Fig. 8. Osted vandværk blev indviet den 23. juni 1907. Tidligere fik beboerne vand fra de små brønde og kreaturerne fik vand fra gadekæret og andre små søer, de var ofte forurenede. Derfor var det et stort fremskridt for de første 30 forbrugere, da der kom vand i hanerne. I 1961-1965 bygges der et nyt vandværk. Foto fra pjecen.

Den gamle Alfarvej snoede sig efter de små byer. Vejene var ikke mere end to hjulspor, som gik uden om de værste vandhuller og bredeste åer. Alfarvejen gik gennem Glim, nord om Højby, over åen ved Allerslev, ind i Osted fra nord og forbi kirken, derfor er der ur på de kirketårne, vejen gik forbi, så postvognen og de vejfarende kunne holde øje med tiden. Vejen gik ud af byen lige efter kroen (nu kulturhuset)

Fig. 9. Den første købmand i Osted på Byvejen ca. 1860-erne. Lejre Lokalhistorisk Arkiv.

og ned ad den samme vej mod Ringsted som den nuværende Alfarvej. Det skulle dog snart være forbi med de snoede vejstrækninger.

En ny Hovedvej afløste i 1791 den gamle Alfarvej. Kongen bestilte en fransk arkitekt til at tegne vejen. Han lagde en lineal og tegnede en lige linje mellem byerne fra København til Esbjerg. Bønderne i Osted skulle bygge det stykke vej, der gik forbi Osted, og som Vibygård ejede. Bønderne, der blev udpeget af godsejeren, skulle køre grus og sten til vejen. Det var et hårdt arbejde, for Lavringe Å var nærmest en dyb sump, der krævede et utal af stenlæs.

Ny Osted

Men det blev i 200 år Danmarks vigtigste vej – hovedvej 1. Først da motorvejen over Køge blev åbnet i 1993, blev Hovedvejen degraderet til Hovedvej 14. Tankstationer mistede deres kunder og måtte lukke, men i dag kører der igen ca. 33.000 biler om dagen igennem Osted ligesom dengang i 80'erne inden motorvejen.

Den Kgl. Privilegerede kro var den første, der i 1794 flyttede fra landsbyen til Hovedvejen. Kroejeren, greven på Ledreborg, havde set de mange bønder, som kom kørende på vej til Roskilde eller København med landbrugsvarer. Desuden kom der rejsende, den ugentlige kvægdrift og den daglige postvogn. Mange havde brug for en overnatning eller et måltid. Kroen blev startskuddet til en ny udvikling langs Hovedvejen i Ny Osted. I 1840 var der 715 indbyggere i Osted.

Op gennem 1800-tallet kom der småhåndværkere og købmandsbutikker langs Hovedvejen. Det første savværk blev oprettet af en tømrer i 1880, og bygningerne ligger stadig ved Hovedvejen i Ny Osted, men i de sidste to generationer har Dansk Plastmontering overtaget bygningerne. Ved siden af savværket var der et gartneri, som i 1966 blev solgt til et autoværksted. Autoværkstedet blev bygget ved selvbyg. Det var meget almindeligt i 60-erne, at grundejeren selv byggede huset. I 2010 blev værkstedet revet ned til fordel for Netto.

De husmandssteder, der var kommet til efter udskiftningen, blev nedlagt og omdannet til små virksomheder: Andelsmejeri (1887), Missionshus (1908). Maskin- og autoværksted. Osted Fri og Efterskole i (1917), Alderdomshjem (1929), Ud over private boliger kom der også: cafe, købmandsbutikker, bankfilial og frisør. I 1901 var indbyggertallet i Osted vokset til 901 personer.

Fig. 10. Opmåling af Osted foretaget ved landinspektors projektering i 1770. Kroens mark og den senere skolelod ses som et trekantet areal vest for byen. Den nye landevej ses øst for byen. Lejre Lokalthistorisk Arkiv.

Fig. 11. Osted Kroen
1906. Lejre Lokalhistro-
risk Arkiv.

Fig. 12. Husmandssted
som blev revet ned til
fordel for Esso i 1969.
Nu er der mekaniker-
værksted på stedet. Lej-
re Lokalhistorisk Arkiv.

Der opstod en række servicevirksomheder som f.eks. Taverna (1967), der betjente de mange chauffører, som kørte gennem byen. Der var to købmænd med benzinpumper ved vejen, men snart skulle de også bukke under for de store benzinstationer, der både havde købmandsvarer og et moderne benzinanlæg.

Dansk Esso var en af de første, der købte et husmandssted og rev det ned 1969 for at bygge en benzinstation. I dag er benzinstationen også revet ned til fordel for et autoværksted.

Hovedvejen er kendt i hele landet som en irriterende lang strækning med lav hastighed. Men det var her Osted udviklede sig fra de små husmandssteder til en service-by for vejfarende.

Kirkebjerg

Kirkebjerg ligger syd for og i forlængelse af Ny Osted. Nav-

Fig. 13. Den gamle købmandsbutik i Kirkebjerg. Lejre Lokalhistorisk Arkiv.

net Kirkebjerg skyldes et ønske om at lægge en kirke på en bakketop i området, men en trold smed stenene til Osted (fortæller et sagn fra 1100-tallet).

I Kirkebjerg lå der et område med store grusbanker fra istiden. Bønderne i Osted havde hver en strimmel, hvor de kunne hente grus, så i dag er der en grusgrav med nogle spejderhytter. Sagnet antyder, at der har været mange huse i Kirkebjerg, siden man ville lægge en kirke der, men det er meget uvist. Det mest sandsynlige er, at de først er kommet efter udskiftningen i 1790-erne.

Kirkebjerg har dog været en stor landsby. Der har været en brugs, Bondeskov Brugs fra 1908 til 1986, bager og slagter, forskole, skole og et stort savværk. I Ørnebjerg hus, der ligger over for savværket, var der smedje. Da Frandsen købte smedjen i 50-erne, ville han ikke sko heste. "Det går aldrig", sagde landmændene, men det gjorde det. Virksomheden blev en af landets største inden for VVS-branchen. Der var på et tidspunkt over 400 ansatte inden virksomheden blev fusioneret med andre store virksomheder. I dag hedder det Wicotec Kirkebjerg A/S.

Fig. 14. Slagteren i Kirkebjerg er på mod vej mod Osted ad hovedvej 1 (nu 14). Vejen er ikke asfalteret endnu, så det anslås at det er i 1930-erne. Til højre ses det første menighedshus i Osted. Lejre Lokalhistorisk Arkiv.

Det fortælles i folkemunde, at H. C. Andersen skulle have overnattet i Ørnebjerg huset, for han ville ikke bo på kroen. Desværre er der ikke fundet noget bevis. Et takkebrev fra H.C. Andersen er forsvundet.

Parcelhuse

Fra 1960 begyndte parcelhusbyggeriet for alvor i Osted. Osted sogneråd købte halvdelen af Ejlekærgårds jord. Gården ligger centralt i byen ved Byvejen 24, men markerne lå på den anden side af Byvejen. Derfor var gårdens ejer, Agathe Jensen, glad for at komme af med jorden. Med al den trafik var det ikke mere så nemt at komme over vejen med køerne og redskaber.

Sognerådet var meget bange for, at de ikke fik solgt al jorden til husbyggeri. Der var dog ingen grund til at være bange, for grundene blev revet væk, og allerede i 1962 var Langetoften, Brotoften, Stentofte og Fugletoften udstykket. I 1962 blev Lysholmparken udstykket fra Lysholmgård.

En ny vej blev bygget oven på den gamle Alfarvej, som havde været nedlagt i 170 år. På den vestlige side af Alfarvejen fortsatte parcelhusbyggeriet ned til Engtoften. Her blev der etableret et nyt idrætsanlæg i 1974. Desuden kom der et nyt industrikvarter og butikstorv i 1968 i forbindelse med Alfarvejen syd for den gamle landsby. Torvet var byens nye centrum med banker, frisør, legetøjsbutik og senere pizzeria osv. I dag er de fleste forretninger lukket, og der er en tom butiksarkade, som skal ombygges til boliger. Derved mister Osted sit bycentrum for anden gang i historien.

Den store befolkningstilvækst stoppede ikke med det. I 1974-77 blev Baunehøj bebygget, derefter kom Toftekær, Flintebjerg, Flintevænget, som blev udbygget på Margrethes-

Fig. 15. Til det første lægehus i Osted var et lille landbrug og en kusk, som kunne køre for lægen. I midten ses Ingrid Petersen. Til venstre Anders og til højre Ingrid Ditlevsen ca. 1934. Lejre Lokalhistorisk Arkiv.

Fig. 16. Agathes gård ses i midten af billedet med markerne i baggrunden, inden markerne blev udbygget med parcellhuse. Foto Lejre Lokallhistorisk Arkiv.

mindes jord (matr. 7a.) Den foreløbige sidste udbygning er planlagt på Møllegårdens jord (matr. 8a). Kun en af de 12 gårde, der i sin tid lå i Osted, er stadig landbrugsproduktion. Gården, Lykkesholm, producerer flere svin, end de 12 gårde gjorde tilsammen i sin tid.

Kommunesammenlægning

I 60-erne forberedte Folketinget en gennemgribende reform af kommunestyret, og 1970 kom den nye kommunalreform.

I Osted sogn var der i 60-erne nedsat en kommunal kommission under ledelse af den tidligere sognerådsformand Frede Frandsen. Herudfra blev det besluttet at lægge de tre sogne Osted, Lejre og Rorup/Glim sammen til en kommune under navnet Lejre i 1966. Allerede 4 år efter blev Gevinge, Herslev og Kornerup en del af Lejre kommune. Evan Jensen (V) blev valgt til borgmester og sad på posten til år 2000.

Ved seneste kommunalreform i 2007 blev Lejre kommune forenet med Hvalsø og Bramsnæs til ny storkommune med i alt ca. 26.000 indbyggere. Osted er den tredje største by i kommunen med sine 2.181 indbyggere. Ved sammenlægningen beholdt man navnet, Lejre. Hvalsø blev administrationscentrum. Som borgmester valgte man Flemming Jensen fra Bramsnæs.

Ved valget 2009 skete der et stort politisk skred. Kommunen har altid haft blå flertal, men nu fik man et rødt flertal. Mette Tovborg (SF) vandt valget, og det gjorde hun igen ved valget i 2014, men allerede i 2016 overlod hun borgmesterposten til Socialdemokratiet ved Carsten Rasmussen, Bramsnæs.

Osted som kirkeligt og uddannelsesmæssigt centrum

I midten af 1800-tallet kom der mange omvandrede missionærer til egnen. Ude på gårdene og i de små hjem blev der holdt menighedsmøder. Men i Osager tog mange landmands-sønner på højskole, derfor vandt grundtvigianismen stor tilslutning. Det fik positive konsekvenser for Osted. De mænd og kvinder, der blev grebet af Grundtvigianismen blev aktive. De fandt ud af, at de kunne gøre tingene selv, de skulle ikke vente på præsters og embedsmænds godkendelse.

Allerede i vinteren 1872 begyndte aftenskolen undervisning i Osted skole, og der blev oprettet læseforening for den mandlige ungdom. Der blev bygget forsamlingshus, andelsmejeri, friskole og i 1924 blev der oprettet en valgmenighed.

Heimdal

Det første forsamlingshus i Osted blev indviet den 27. juni 1890 og kaldt Heimdal. Det lå i krydset ved Byvejen og Hvalsøvejen. Placeringen skyldtes et kompromis mellem de aktive folk i Osted og Osager. Det var ikke vanskeligt at skaffe penge til byggeriet. Mange folk kunne se betydningen af at have et mødested, hvor der kunne holdes foredrag, gymnastik, dilet-tant og fest. Et af de første foredrag, der blev afholdt på Heimdal, var om kristendommens forhold til de sociale problemer.

Den første gymnastikforening i Osted blev oprettet her. De første baller blev afholdt med salg af øl. Man stoppede dog hurtigt med at servere øl, da det ellers gik for vildt til. Fremover blev det "chokoladeballer".

Da Osted friskole blev bygget i 1917, flyttede mange aktiviteter til Friskolen. Foredrag og dilet-tant flyttede med. Ved Heimdals 40 års jubilæum blev forsamlingshuset sat i stand

Fig. 17. Heimdal. Det første forsamlingshus i Osted. Privat foto.

for sidste gang. Der var stadig bolig til en bestyrer oven på huset, men snart blev det omdannet til karetværksted og senere til bilværksted. I 1960-erne blev Heimdal revet ned for at gøre plads til nye parcelhuse i Baunehøj.

Præstegården

Indtil 1860-erne spillede præsterne en væsentlig rolle i landbruget. De var ofte foregangsmænd for landmændene. I Osted boede der en præst og landmand ved navn Jens Christian Jensen. Han skrev en bog på 400 sider: *"Anviisning til et velindrettet Landbrug for Bondestanden."* Han vandt en pris på 300 rigsdaler. Det var vigtigt at udvikle landbruget.¹⁰

Osted præstegård brændte Skt. Hans aften 1879. Ilden var meget voldsom. Præstegården, den firlængede gård, der lå øst for kirken på den nuværende kirkegård, brændte ned til grunden. Få dage efter branden foreslog kirkeejeren lensgreve Johan Holstein-Ledreborg, at den ny præstegård kom til at ligge nord for kirken. For at finansiere den nye præstegård blev der solgt 50 tdr. præstejord øst for Hovedvejen. Jorden blev opdelt i tre parceller. I dag er der kun Stenagergård tilbage på præstegårdsjorden. Gården blev opført i 1882 og ejes stadig af samme slægt.

Ved de såkaldte jordlove i 1919 blev al præstegårdsjord inddraget og forpagtet ud til statshusmænd. Nu var præsternes rolle som landmænd slut. Præsterne bliver ansat som embedsmænd med fast løn fra staten. Staten ønskede at præsten kun beskæftigede sig med kirkelige spørgsmål.

Landsbyskole

Meget tyder på, at Ledreborg Gods, der ejede kirken i 1750-erne, også ejede et lille hus i tilknytning hertil, hvor skoleundervisningen sandsynligvis begyndte. Godsejer Holstein-Ledreborg var meget fremskridtsvenlig. Der er ingen tvivl om, at der har været skole i Osted meget tidligt, måske allerede under den skoleordning, som Frederik 4. oprettede i 1739 for rytterskoler.

Den første kilde, der fortæller noget om skoleundervisningen er, da Ledreborg Gods solgte det lille hus til Vibygård: *"1755 Hus Osted kirke tilhørende bortfæstes til Vibygård ejere for 5 rd. årlig, som bruges til skolehold."*¹¹

Ifølge folketællingen i 1771 boede en skoleholder med familie i Osted, og ved folketællingen i 1787 var der en skoleholder ved navn Christen Stephansen under Osted kirke. I begyndelse af 1790-erne flyttede undervisningen hen i kro-

Fig. 18. På kroens og skolens gamle grund ved Byvejen blev der i 1888 bygget en ny skole, som var skole til 1940. Derefter overtog sognerådet i Osted bygningen til sit første sognekontor. I 1970 blev huset igen omdannet til beboerhus og alternativ skole. I dag bruges bygningerne til kulturhus. Lejre Lokalhistorisk Arkiv.

ens gamle bygninger på Byvejen. I 1888 blev de gamle bygninger revet ned, og der blev bygget en ny skole på kroens grund. Her blev der holdt skole frem til 1940.

Undervisningsminister Jørgen Jørgensen, Allerslev, fik i 1937 vedtaget en ny vigtig skolelov. Den havde til formål at hæve landbobørns skoleundervisning. Osted blev en af de første landsbyer, der fik en ny og moderne centralskole mellem Hovedvejen og Alfarvej med folkebibliotek og gymnastiksal med scene. Nu kunne der holdes foredrag og møder samt vises film. Centralskolen afløste sammen med friskolen Heimdal som "kulturhuse".

Efterhånden som de nye parceller kom til, voksede elevtallet eksplosivt i skolerne. Centralskolen blev udbygget med realskole, og den var oppe at runde 600 elever, inden elevtallet faldt til 200 elever som i dag.

Fig. 19. Osted centralskole under opbygning i 1939. Lejre lokalhistorisk Arkiv.

Fig. 20. Osted centralskole blev bygget i 1939, som en af de første centralskoler i landet. Lejre Lokalhistorisk Arkiv.

Da den ny centralskole blev bygget ved Hovedvejen, blev den gamle skole omdannet til kommunekontor og lærerbolig. Efter kommunesammenlægningen flyttede rådhuset til Allerslev, og den gamle skole blev først omdannet til beboerhus i 1972 for så i 2013 at blive kulturhus.

Osted Fri og Efterskole

Osted Fri og Efterskole blev oprettet d. 6. september i 1917. Der var 18 børn og 12 forældrepar, der stod bag skolen. Det var ikke en overvældende tilslutning, men alligevel tilstrækkelig til, at man gjorde et forsøg.

Valdemar Hansen var mejeribestyrer i Osted og havde bl.a. stor indflydelse på oprettelsen af valgmenigheden. Som formand for Roskilde Amts Gymnastikforening skabte han

Fig. 21. Da Friskolen stod klar i 1917, flyttede gymnastikken med fra Heimdal. Osted gymnastikforeningen startede det år. Formanden Niels Pedersen indvier en ny fane mange år senere. Lejre Lokalhistorisk Arkiv.

idrætsanlægget i Borrevejle. Sammen med pastor Halvdan Helweg og 10 andre aktive familier startede han Friskolen. Undervisningen begyndte i Jørgen Anders lille stue i hans husmandssted på Assenløsevej. Allerede året efter d. 8. september blev den første skolebygning indviet i krydset ved Hovedvejen og Assenløsevej

Skolen er siden vokset og udvidet mange gange. Ved skolens 100 års jubilæum var der 40 børn i børnehaven, 200 elever i friskolen og 100 elever på efterskolen. Skolens værdigrundlag hviler på grundtvig-koldsk idégrundlag med fortælling, historie og sang som noget vigtigt. "Det gælder om at oplive, før man opløser", som Grundtvig sagde.

Tre menigheder

I Osted er der tre menigheder, som kæmper om sjælene: Sognemenigheden, Valgmenigheden og Frikirken. Det gav tidligere en livlig aktivitet i byen. Sognemenigheden og Valgmenigheder ligger meget tæt teologiske set. Mens missionskirken forkynder et mere radikalt budskab, med stærk vægt på det personlige forhold til gud, med bøn og håndspålæggelse.

Missionsforbundet blev stiftet i 1890 og er i dag en frikirke som er tilsluttet Det Danske Missionsforbund. I begyndelsen samledes man i medlemmernes hjem, og man indbød prædikanter udefra. Først i 1908 blev der bygget Missionshus i Kirkebjerg. Huset ligger der endnu ved Hovedvejen, men er nu privat bolig. I 1968 byggede menigheden en ny smuk kirke lidt længere mod syd.

Sognepræsten Halvdan Helweg, mejeribestyrer Valdemar Hansen, senere undervisningsminister Jørgen Jørgensen samt 33 andre underskrivere dannede i januar 1924 Valgmenigheden.¹² De havde længe været utilfredse med Folkekirkenes stramme regler. De ønskede selv at vælge præst og tage

Fig. 22. Osted kirke
1939. Lejre Lokalhistro-
risk Arkiv.

ansvar for menighedslivet. Valgmenigheden benytter Osted kirke og har stemmeret ved bisevalg.

Dannelsen af valgmenigheden gav anledning til megen debat og splittelse i Osted. Sognemenighedens præst og flere af medlemmerne gik over til valgmenigheden, derfor blev de beskyldt for at "skumme fløden", af dem der blev tilbage i sognemenigheden.

Anden Verdenskrig

I Osted skete der ingen dødelige sabotageaktioner under 2. Verdenskrig. Den største voldelige begivenhed skete i Rorup, her blev 11 frihedskæmpere dræbt af tyskerne og deres håndlangere, Gestapo, den 9. august 1944.

Der var dog en modstandsgruppe i Osted under ledelse af Erik Kristensen, søn af lærer Aage Kristensen på Osted skole. Gruppen deltog i våbenmodtagelse under kodeordet "Grethe" sammen med Borupgruppen. Når kodeordet lød i radioen kørte gruppen hurtigt til Bistrupskovene efter de nedkastede våben. Våben og frihedskæmpere blev gemt i Bondeskov og på de nærmeste gårde. På Mannerup Møllegaard blev frihedskæmperne ansat som karle, og på pensionatet syd for Bondeskoven blev de gemt på de små værelser, indtil de kunne komme til Sverige.

Fig. 23. En gruppe fra BOPA holder pause på Osted kro et par dage efter befrielsen. Seks af deres mænd blev skudt ved Rorup. Lejre Lokalhistorisk Arkiv.

Fig. 24. En gruppe tyske soldater på vej hjem gennem Osted. Lejre Lokalhistorisk Arkiv.

Mod krigens slutning blev der installeret nogle ungarske soldater i gymnastiksalen på centralskolen. Deres opgave var først og fremmest at sørge for, at borgerne overholdt spærretiden kl. 21.00. Jørgen Olsen, der var elev på Efterskolen, men boede på Byvejen, fortæller, hvordan han måtte forlade skolen inden kl. 21.00. Osted Kro måtte holde baller om eftermiddagen, for der stod vagter over alt, og det kunne give voldsomme repressalier, hvis tiden ikke blev overholdt.

Efter megen diskussion besluttede Osted idrætsforening at spille fodboldkampe mod de ungarske soldater i slutningen af krigen. Hansigne Kjær, hvis far ejede kroen, var 80 år, da hun 13/12 1989 fortalte til Lokalavisen/Midtsjælland: *"Jeg husker, at Svend Møller og Niels Kjær (min mand) fik arrangeret en fodboldkamp mellem Osted og de ungarske soldater"* Osted tabte kampen ret stort. *"Der skrives og tales om at Puskas, den senere så berømte fodboldspiller skulle have været med i denne kamp, men det mener jeg ikke."*¹³

Det største indtryk af tyskerne fik borgerne i Osted efter befrielsen, da de mange soldater gik hjem til Tyskland. Nogle marcherede, andre blev kørt i hestevogn, og atter andre havde "fundet" en cykel. På Osted kro byttede en medarbejder en cykel med et fint kamera. Cyklen blev taget fra tyskeren i Korsør. Tyskerne måtte ikke holde ind nogle steder, derfor så de sølle og slidte ud. De skulle hjem til et sønderbombet Tyskland, og måske havde de ikke et hjem mere.

De første dage efter krigen blev der etableret en skyttegrav i Kirkebjerg af frihedskæmperne. De søgte efter danske stikkere og de danske tyskvenlige piger, der prøvede at komme til Tyskland med de tyske soldater.

Hansigne Kjær fortæller 44 år efter befrielsen: *"En søndag*

holdt der 3-4 lastbiler uden for kroen, mens soldaterne var inde og spise. Pludselig lød der nogle skud og brag uden for. Ruderne blev knust i de omliggende huse. Soldaterne smed sig ned på gulvet. De var meget bange. Det viste sig senere, det var skolelærer Kristensens søn Erik, der var kommet forbi og havde smidt nogle bomber ind i lastbilerne” Senere viste det sig at det bl.a. var den kendte stikker Ib Birkedal Hansen og hans medhjælper, der var på kroen.¹³ Niels Rasmus Ib Birkedal Hansen var under 2. verdenskrig den højst placerede dansker i Gestapo. Han blev henrettet den 20. juli 1950

I lange perioder under krigen var Osted Kro beslaglagt af tyskerne. De arbejdede på at bygge en telegrafledning, som gik bag om kroen.

Da frihedsbudskabet kom, var der mange tyske officerer i kroens sal. De faldt hinanden om halsen af glæde. De tyske soldater var også glade for at krigen sluttede.

Længe efter krigen blev der fundet våben på loftet af Osted Centralskoles gymnastiksal. Det menes, at det var Erik Kristensens gruppe, der havde gemt dem der, men der er ingen beviser for det.

Tiden efter 2. verdenskrig

Der har været håndværk og småindustri i Osted i mange hundrede år. Der har været skomagere, skræddere og købmænd, og der er stadig slagter, elektrikere, frisører og mekanikere. Smeden, der lå lige over for gadekæret, har eksisteret så længe, der har været landsby. Huggeren (Tømreren) kender vi fra de første gårde, der blev udflyttet i slutningen af 1700-tallet.

Det moderne industrikvarter ligger midt i byen på Alfarvejen. Her var den mest kendte virksomhed DFØ: Dansk fryseøkonomi, som leverede dybfrosne varer til hele landet i 70- og 80-erne. Virksomheden stoppede i 1993. Bondeskov savværk har et meget fint værksted bygget efter gamle traditioner. De leverer træ til vikingehallen i Sagnlandet og til mange specialopgaver. Den største virksomhed er Convatec med over 300 ansatte. Virksomheden producerer medicinudstyr til mange lande. I 2016 var der 2157 indbyggere i Osted.

Det første andelsmejeri i Danmark blev indviet i 1882 i den lille vestjyske by Hjedding. Dermed begyndte et andels-eventyr uden sidestykke i Danmark. Allerede i 1887 etableredes andelsmejeriet Landmandslyst i Ny Osted. Dettets første bygninger stod i 70 år.

I 1957 blev Landmandslyst bygget om til et moderne me-

Fig. 25. Det første andelsmejerimejeri blev bygget ved Hovedvejen i 1887. Lejre Lokalhistorisk Arkiv.

jeri. Her blev fremstillet mange gode mejeriprodukter, som vandt store og fine priser. Alligevel måtte mejeriet lukke i 1997, fordi det ikke kunne klare konkurrencen mod de store mejerisammenslutninger og bukkede under med store tab. Bygningerne blev revet ned, og der er bygget boliger på området.

Nabobyer

Osted er en gammel by, når vi sammenligner med nabobyerne Viby og Lejre. Osted har eksisteret i over 1500 år, fordi jernaldermenneskene fandt det hensigtsmæssigt at bygge hus på en tør bakketop nær en mose.

Viby og Lejre er stationsbyer, der er opstået med jernbanens udbygning i midten af 1800-tallet. De er ca. 160 år gamle.

Veje og jernbane har betydet meget for moderne byer. For Osted var det Hovedvejen og for Lejre og Viby var det jernbanen. Viby kan fastsætte sin fødsel til den 1. september 1859, da der blev åbnet en holdeplads (trinbræt) på bar mark.

Godsejeren, J.D. Schmidt, Vibygård, og lensgreven Holstein-Ledreborg bestemte, hvor jernbanelinjen skulle gå. Den skulle ikke være for tæt på eller for langt fra deres godser. Dermed kom de også til at bestemme, hvor byerne skulle ligge. Hovedgaderne, Søndergade og Bygaden voksede langsomt med et par huse og butikker hvert år til i dag, hvor der er flere tusinde indbyggere.

I jernalderen og middelalderen blev byerne placeret ved gode jagt- og fiskemuligheder og vejene blev lagt der, hvor folk kørte og gik.

Der var andre hensyn, da Hovedvej 1 blev anlagt. Kongen ville have en lige vej, så han hurtig kunne føre soldater frem i tilfælde af krig.

Der er ingen kirke i Viby og Lejre. Skolerne kom først til i midten af 1900-tallet. Osted har haft en skole siden 1750-erne, kirke siden 1100-tallet.

I Osted er der to skoler langs Hovedvejen: En kommuneskole og en Fri- og Efterskole, hvor der afholdes mange arrangementer og sammenkomster for byens befolkning. Osted har et kulturhus, der binder folk sammen på kryds og tværs. Det er et vigtigt mødested for egnens befolkning, unge som gamle. Der er kunst- og tekstiludstillere. Der er fællesspisning, foredrag og høstfest. Osted har et kulturhus, der binder folk sammen på kryds og tværs. Der er 3 levedygtige menigheder.

Der er rig mulighed for at dyrke fysiske aktiviteter. Osted idrætsforening har 9 underafdelinger med over 800 medlemmer tilsammen. Gymnastikforeningen har stolte traditioner i Osted med over 100 års virke. Alle disse aktiviteter er med til at skabe et fællesskab og gøre Osted til en attraktiv by.

Litteratur:

Artikel i *Lokalavisen/Midtsjælland* 13.12.1989.

Andersen, Peter Thor: *Landkommunen for enden af byen*. Lejre Kommunes historie. 2006.

Christensen Chr.: *Roskilde-Føljetoner*. Roskilde Tidendes trykkeri 1929.

Dam-Jensen Torsten og Rasmussen Erik K.: *Osted Fortæller*. Osted bylaug, 1988.

Dam-Jensen Torsten: *En snes præster og to præstegårde*. Osted 1999.

Fra fæstegård til forstad: 26 ejerlav i 7 sogne i Lejre kommune. Af Karl Frandsen og Jørgen Olsen. Lejre Fredningsforening 2000.

Frandsen, Karl: *Skovledsholm's historie*. 1996.

Kjærgård, Anne Marie: *Folkelige bevægelser på Ostedegnen. Et stykke egnshistorie*. 1984.

Larsen, Hans Henrik Bertram: *Osted gamle skole*. 2010.

LejreBogen. Red: Robert Dumong. 2014.

Osager/Osted Brugsforening 1882-100 år-1982. 1982.

Osted/Glim Familiebrug: *Jubilæumsskrift 1908 til 2000*.

Osted/Glim Familiebrug: "Et Tilbageblik". Trykt i: *Jul i Lejre* 1982.

Osted Vandværk 100 år. Pjecen findes på Lejre Lokalarkiv, Hvalsø.

Oxe, Ejvind: *Ord fra Osted. Prædikener og præster gennem 75 år*. 1999.

Rasmussen, Erik K.: *Byvejen i Osted – Barndommens vej*. 2010.

Rosendahl, Anders Hansen: *Anders Hansen Rosendahl's erindringer fra Osted og Lejre Egnen* Lejre Lokalhistorisk Arkiv 1990.

Sivertsen Ole: *Mannerup Møllegård, 1862-1904*. Lokalhistorisk Arkiv, Hvalsø.

Skipper, Jon Bloch: *Danmarkshistoriens Årstal*. Aschehoug 2001.

Noter:

1. Rosendal 1990, 113. Hans Hansen Rosenlund 1853-1931, Født på Snoglund I Osted, ejede Ryttergården 1878-1896. Han har efterladt sig en del håndskrevne hæfter, hvor han fortæller, hvad han har hørt i sin barndom eller selv oplevet. De blev i 1990 udgivet af Lejre Lokalhistoriske Arkiv
2. Rosendal 1990, 135.
3. Dam-Jensen, EKR. 1988, 9.
4. Rosendal 1990. 129.
5. Dam-Jensen 1999, 60. Torsten Dam-Jensen, sognepræst i Osted-Allerslev sogn fra 1985

6. Rosendal 1990, 5.
7. Rosendal 1990, 10.
8. Rosendal 1990, 6.
9. Rosendal 1990, 91.
10. Dam-Jensen 1999, 75.
11. Larsen 2010,10.
12. Dam-Jensen 1999, 180.
13. H. Kjær: Hansigne Kjær født 1909 på Langagergård. Hendes fader, Emil Plambæk, købte senere Osted Kro, som blev solgt til Hansignes søster i 1927. Hun blev gift med Niels Kjær. Hun blev interviewet af Lokalavisen/Midtsjælland 13/12 1989

Herthadalen som politisk kampplads i 1800-tallet

Af *Henrik Denman*

Folkemøder er langt fra et nyt fænomen i Danmark. I 1800-tallet blev demokratiseringsbevægelsen i Danmark styrket af, at Frederik 6. i 1834 indførte stænderforsamlingerne, der bl.a. fik stor betydning for danskernes mulighed for at debattere og engagere sig i politiske emner. De folkelige møder opstod som en forlængelse heraf og prægedes også af den spirende idé om national enhed i den danske helstat. Det første folkemøde fandt sted på Himmelbjerget i 1839 på initiativ af digterpræsten Steen Steensen Blicher, og siden 1843 kom Skamlingsbanken til at danne ramme om en række store folkemøder. Fra midten af 1800-tallet blev der også holdt flere forskellige folkemøder i København, og fælles for mange af arrangementerne var, at de ofte formåede at samle flere tusinde deltagere.

Roskilde havde været hjemsted for en af de fire rådgivende stænderforsamlinger, som forberedte indførelsen af grundloven i 1849. Efter vedtagelsen af grundloven udviklede folkemøderne sig snart til grundlovsmøder. På Sjælland kom de store grundlovsmøder i anden halvdel af 1800-tallet dog ikke til at finde sted i Roskilde, men blev arrangeret uden for købstaden, nemlig i Herthadalen ved Ledreborg Slot og i Klosterskoven ved Viby, der ejedes af Svenstrup Gods.¹

Herthadalen var i samtiden den bedst kendte folkelige mødeplads på Sjælland og løb med den helt store opmærksomhed op gennem anden halvdel af 1800-tallet. En oversigt udarbejdet af historikeren Inge Adriansen opstiller de 17 vigtigste mødesteder for folkefester i 1800-tallet, som siden er udsmykket med mindesmærker – og et af stederne er Herthadalen.²

I det følgende vil udviklingen af Herthadalsmøderne blive beskrevet op gennem årtierne fra det første møde i 1854 til slutningen af 1880'erne. Det var i den periode, at folkemøderne her havde deres storhedstid og stedet blev et af landet mest besøgte mødepladser.

Ligesom ved andre folkemøder rundt om i landet var Herthadalsmøderne en blanding af fest og farver og politiske kamptaler. På den ene side var folkemøderne fester, hvor man samledes til musik, sang og dans, forlystelser og festfy-

Henrik Denman, f. 1954. Uddannet journalist, BA i Litteraturvidenskab 2008. Har udgivet bibliografier om danske digtere. Artikler og bøger om litteraturhistoriske og lokalhistoriske emner.

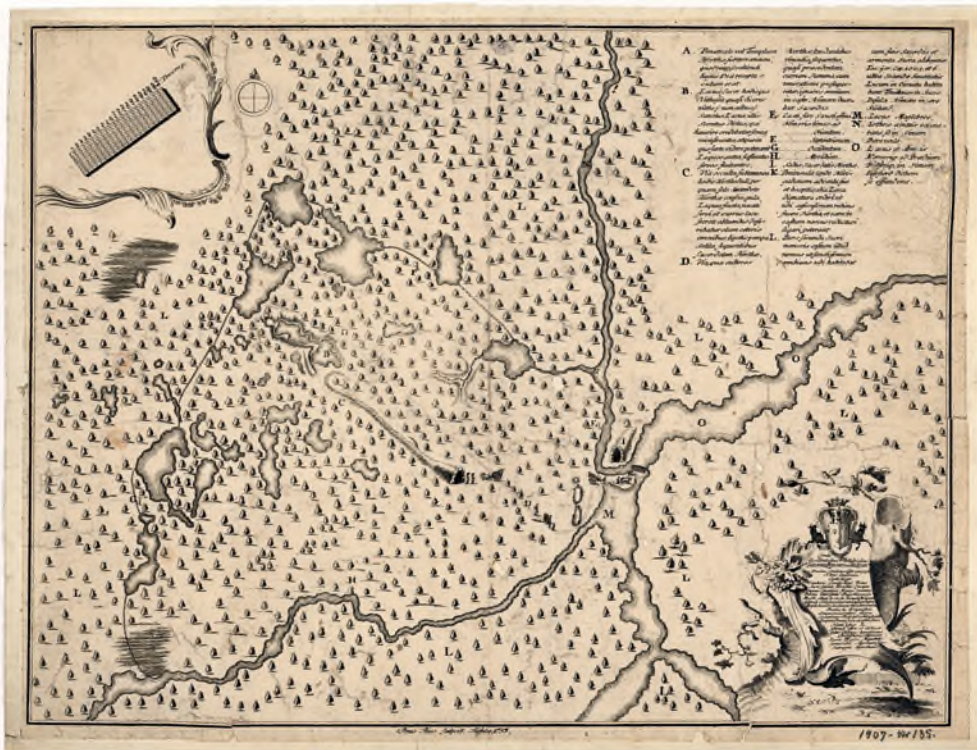

Fig. 1. Historien om Lejreegnen har i flere hundrede år interesseret flere historikere og kartografer. Ole Worm tegnede i 1643 et prospekt af Lejre, hvor han som den første angav Herthadalen på en tegning. Kortet over Herthadalen er fra 1753 og er tegnet af nordmanden Christopher Hammer, som i 1740'erne studerede ved Københavns Universitet og i 1772 blev medlem af Det Kongelige Norske Videnskabernes Selskab. På kortet er Herthadalen angivet som A og B. Det kgl. Bibliotek.

værkeri. På den anden side var folkemøderne en politisk platform i en tid, hvor massemedierne endnu ikke havde fået stor betydning.

De vigtigste temaer i de første årtier var spørgsmålet om hertugdømmernes rolle i det danske rige og en fejring af den forholdsvis nye grundlov. Efter nederlaget i 1864 og vedtagelsen af den reviderede grundlov i 1866 røg dansk parlamentarisme ind i en krise og blev en heftig politisk kamp mellem Højre og Venstre om styringen af landet, som først fandt sin afslutning med systemskiftet i 1901. Herthadalsmøderne var på mange måder et spejl af den politiske udvikling og den stadig mere indlædte kamp om folkestyrets indretning. Det var væsentlige temaer, som kom til at bestemme indholdet af grundlovsmøderne i anden halvdel af 1800-tallet, og som vil blive belyst i det følgende.

Folkemøderne i Herthadalen kom til at bære præg af, at perioden var politiske brydningsår, hvor demokratiet skulle vinde fodfæste. Afholdelsen af store folkemøder i Herthadalen hang også sammen med den nære forbindelse, der var mellem arrangørerne og Holstein-familien på Ledreborg Slot.³

Lensgreve Christian Holstein ejede Ledreborg i perioden 1853-1895 og gav plads til grundlovsmøderne i Herthadalen

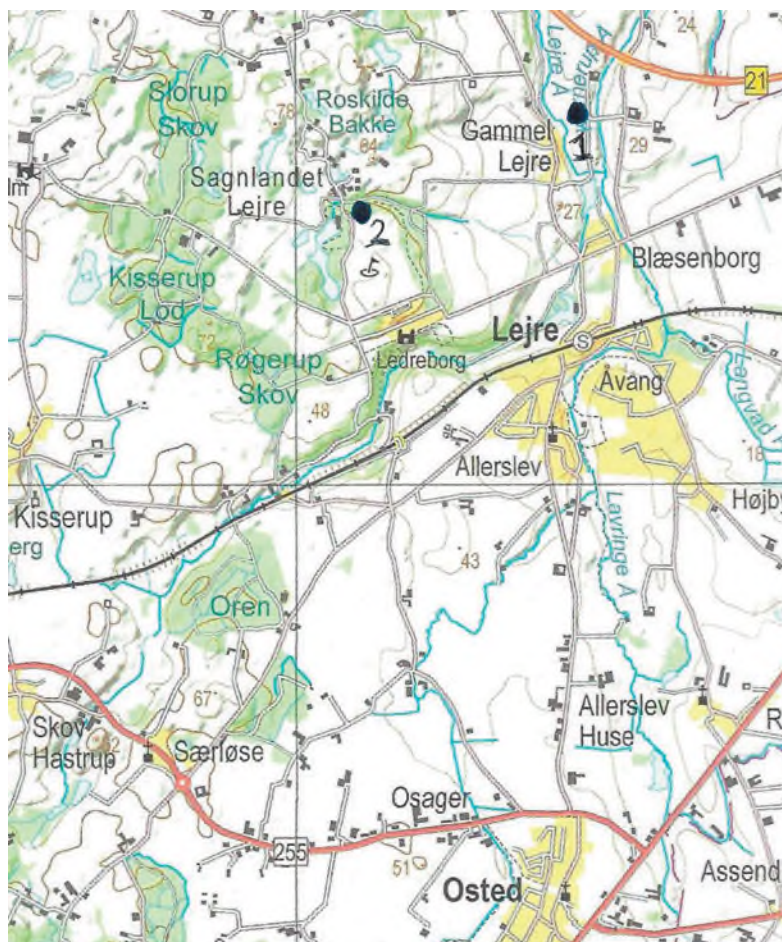

Fig. 2. De første folkemøder på Lejreengen foregik ved Skibssætningerne ved Kornerup i 1851-52 (1). I 1854 arrangeredes den første grundlovsfest i Hertadalen (2), og dermed var en tradition grundlagt, som fortsatte gennem resten af 1800-tallet. Kort: Trap.

og deltog aktivt i planlægningen af møderne, men da hans søn, Johan Ludvig Holstein, tog over og blev knyttet tæt til de årlige folkemøder, fik de en markant stærkere fremtoning og vilje til at sætte en politisk dagsorden. Han overtog først Ledreborg i 1895 efter faderens død og ejede det til 1912, men hans betydning for folkemøderne blev stor allerede fra 1872, da han blev medlem af Folketinget.

Her vil Holstein-familiens tilknytning til Herthadalsmøderne blive beskrevet. Samtidig vil udviklingen i de politiske temaer på Herthadalsmøderne siden 1854 blive undersøgt gennem punktnedslag i en række af de store og afgørende møder frem til 1888.

En storhedstid for folkemøder

Folkemøder eller friluftsmøder havde deres storhedstid i perioden 1840-1950. Mange af de steder, hvor de blev arrangeret, er glemt i dag. Man kan dog i dag finde en del af de folke-

Fig. 3. Herthadalen med talerstolen i dag. I den snævre, skovbeklædte dal var formet en forsamlingsgryde, som historikeren Inge Adriansen har kaldt det. Foto: Henrik Denman.

lige mødesteder, fordi de er udsmykket med mindesmærker. I Herthadalen står der således en mindesten, rejst af sjællandske bønder i 1888. Folkemøderne var især et landligt fænomen, der ikke fandtes på samme måde i hovedstadsområdet.⁴ På Sjælland blev to lokaliteter centrale for folkemøderne, Halkevad ved Slagelse og Herthadalen.

Møderne var præget af folkestyrets mænd fra borgerskabet, og de vigtigste talere var præster, lærere og politikere, og de var i den tidlige periode præget af to fremtrædende emner, nemlig forholdet til Tyskland og forfatningsspørgsmålet. Allerede ved de første folkemøder på Himmelbjerget og Skamlingsbanken var festens officielle formål bl.a. at fejre mindet om det kongelige sprogskript af 14. maj 1840.⁵

Op gennem 1800-tallet blev møderne til grundlovsfester, som ofte kunne samle flere end 10.000 deltagere. Ved møderne var talerne det centrale omdrejningspunkt. Talerne landet over var i begyndelsen ret kortfattede og ikke særlig politiske kontroversielle. Hvis mødet fik et politisk præg, kunne arrangørerne frygte for, at det stedlige politi ville gribe ind. Som forfatteren og højskoleforstanderen Holger Begtrup har formuleret det, så var disse omstændigheder en god grund til at pakke "*Sagens Alvor ind i et broget Dække af lystige Løjer*".⁶

Det gjaldt om at lokke flest mulige deltagere til, og det gjorde arrangørerne med bevertningstelte, dansepladser,

skydebaner og lignende forlystelser. men musik og sange var også vigtige elementer. Der var især i 1850'erne og ind i 1870'erne en frodig sangkultur, hvor både kendte og lokale sangskrivere hvert år skrev nye sange til anledningen. Blandt de flittigste sangskrivere var Grundtvig, Carl Ploug, Frederik Barfod, H.P. Holst og Christian Richard. Sangene handlede om grundlovsrådets typiske temaer med en sang for kongen, en sang for Danmark, en for grundloven og eventuelt en sang for det danske sprog. Sangene blev ofte trykt i programhæfter, som kunne købes og ofte blev gemt til minde om grundlovsfesten.⁷

Få år efter vedtagelsen af grundloven blev den sat under hårdt pres. Nationalliberale og Bondevenner samledes i en blok for at forsvare folkefriheden, dvs. den almindelige valgret, og de indbød til store folkemøder på fem-årsdagen for vedtagelsen af grundloven. Folkemøder blev til grundlovsrådets møder. Regeringen gav til gengæld politiet ordre til at overvåge grundlovsfesterne og opløse dem, hvis der blev udtalt for stor mistillid til ministeriet om landets styre. Dette politiske røre var baggrunden for den første grundlovsfest i Herthadalen i 1854.

Forløbere for Herthadalsmøderne

Allerede i 1851 fik Lejreområdet imidlertid en renæssance som centrum på Sjælland, da lokale politikere besluttede at arrangere det såkaldte Lejremødet, for at fejre et-årsdagen for Slaget ved Isted, et af højdepunkterne i Treårskrigen 1848-50.

Dette første folkemøde på Lejreegnen fandt ikke sted i Herthadalen, men i Kornerup. Det blev arrangeret 25. juli 1851. Formanden for festkomiteen, skolelærer S.M. Rørbech fra Glim, havde fået lov til at arrangere den festlige dag ved de såkaldte tingsten, siden kendt som skibssætningen, på sognefoged Peter Hansen Guldbergs mark i Kornerup tæt på Gl. Lejre. Hensigten med folkemødet var at skabe en forståelse i befolkningen for dens egen betydning, også politisk, efter at Danmark havde fået en grundlov.

Allerede ved dette første folkemøde havde arrangørerne et godt øje til historien i landskabet. I indbydelsen til festen stod der, at den skulle foregå på et sted, "hvor man efter de derværende Minder som ogsaa efter flere Oldgranskeres Udsagn, med al Rimelighed formoder i gamle Dage har været et Tingsted".⁸

Festen samlede 8-9000 deltagere, hvoraf nogle hundrede kom fra Roskilde by. Festkomiteen havde desuden lavet no-

Fig. 4. Lensgreve Christian Edzard Moritz Holstein til Ledreborg (1809-95) gav tilladelse til, at der kunne afholdes grundlovsrådets møder i Herthadalen fra 1854. Som medlem af Dannevirkeforeningen var han med til at arrangere folkemøderne. Foto: Det kgl. Bibliotek.

Fig. 5. N.F.S. Grundtvig holdt hovedtalen på det første folkemøde ved Kornerup i 1851 og var stærkt medvirkende til, at deltagerantallet nåede helt op på 8-9000 mennesker. Stik af C.A. Jensen fra 1843. Frederiksberg Arkiv.

get af et scoop, idet man havde fået N.F.S. Grundtvig til at holde festtalen. Han ønskede at bruge folkemødet i Lejre til en national manifestation. Han sagde bl.a., at han var glad for at holde tale til landets jævne bønder frem for de fine københavnere. Han talte om grundloven og mindet om Istedslaget, og når han nu skulle tale ude på landet, "*var der dog intet Sted, han saa gerne stod som paa det mindelige Leire*". Hans tale hyldede Frederik 7., som han sammenlignede med Frode Fredegod, en af de berømte Lejre-konger, og han holdt et længere foredrag inspireret af naturen og fortidsminderne på stedet.

Ud over Grundtvig var der taler af den bondevenlige folketingsmand Frederik Frølund, en ivrig forkæmper for at forbedre læreres og bønders forhold, og den 34-årige gårdbestyrer Hans Nielsen fra Dåstrup. Han havde flere gange forgæves søgt at blive valgt til Rigsdagen i Blæsenborgkredsen. Kredsen havde navn efter Blæsenborg Kro mellem Gl. Lejre og Allerslev. Senere skiftede kredsen navn til Lejrekredsen. På talerlisten var desuden folketingsmedlem A.C. Gleerup. Det øvrige arrangement bød på en sang af Grundtvig, fællespisning, sang og musik og til sidst fyrværkeri.

Det første folkemøde kaldte naturligvis på en gentagelse. En ny fest året efter med taler, sang og musik blev arrangeret og fik besøg af 3-4000 mennesker. Hovedtaleren var politikeren og bondevennen Anton Frederik Tscherning, der talte om helstaten, og Bondevennernes leder, J.A. Hansen.⁹

Dagen blev dog brat afbrudt, da vognen med fyrværkeriet pludselig antændte, brød i brand og blev til et stort fyrværkeri. De forspændte heste blev opskræmt og tog magten fra kusken, men der skete dog ingen ulykker på den menneskefyldte plads.

Året efter indbød formanden for den bondevenlige vælgerforening i Blæsenborgkredsen, Peder Jensen fra Lejre, til grundlovsmøde i skovrestauranten Herthadalskroen tæt på Herthadalen. Mødet skulle foregå den 25. juni 1853. Mødet måtte dog aflyses, fordi der i København var udbrudt en heftig koleraepidemi. I løbet af tre måneder blev 7219 københavnere angrebet, hvoraf 4742 døde, og dermed var epidemien så alvorlig, at den gav dønninger over hele landet og medførte aflysninger af folkemøder.

Tiden var præget af de politiske kampe i Folketinget, som i 1853 var blevet opløst to gange på grund af uoverensstemmelser med ministeriet Blume. Det blev i foråret samme år afløst af regeringen Ørsted, som imidlertid slog hårdt ned på

Fig. 6. Inskription på Hertha altar i Herthadalen.

politiske aktiviteter. Regeringen gav politiet landet over ordre til at overvåge grundlovsfesterne og opløse dem, hvis der blev udtalt mistillid til regeringen eller forelagt adresser til kongen om landets styrelse. Der var i denne periode en intens kamp, også symbolsk, om kongemagten ved grundlovsfesterne, idet kongens betydning var af både forfatningsmæssig og historisk karakter, både politisk og national. Fra 1854 kom der imidlertid mere styr på rammerne for de store grundlovsfester på egnen. Den 6. juni 1854 blev den første grundlovsfest afholdt i Herthadalen.

En lokalitet med en historie

Herthadalen har været et yndet udflugtsmål siden tiden omkring stavnsbåndets ophævelse i 1788. Dengang samledes

daglejerne fra de omkringliggende gårde på Herthadalskroen for at synge, drikke og danse til den lyse morgen. Det var derfor naturligt, at Herthadalen blev centrum for folkemøderne i anden halvdel af 1800-tallet. Området var i forvejen egnet til meget folkerige arrangementer, og her lå desuden et spisested, som kunne beværte i hvert en del af deltagerne på møderne.

Men der var andre gode grunde til at holde møderne i Herthadalen. Som forfatteren Hans-Ole Hansen har påpeget, egnede mødestedet ved skibssætningen i Kornerup sig ikke til store folkemøder. Den lå på et fladt område, hvor det var vanskeligt at høre, hvad der blev sagt fra talerstolen.¹⁰ Derimod har Herthadalen en god akustik, hvor mange mennesker kan høre, hvad der siges fra talerstolen. De landskabelige forhold gjorde, at der i den snævre, skovbeklædte dal var formet en forsamlingsgryde, som Inge Adriansen kalder det. Det var et såkaldt jordfaldshul, en sænkning, der er dannet i slutningen af istiden af en indkapslet klump dødis. På kanten af denne sænkning var der på et ukendt tidspunkt – måske i slutningen af 1700-tallet – rejst et "oldtidsalter" af store, tilhugne sten. Med nogle brædder over kunne alteret fungere som fundament for en talerstol.

Nok så betydningsfuldt var det, at det var muligt at knytte Herthadalen til Danmarks fortid. Herthadalen er opkaldt efter frugtbarhedsgudinden Hertha, til hvis ære de lokale bønder lod opføre en statue, som hvert forår blev sat på en løvsmykket kærre og ført rundt på marker og enge for at indvie og frugtbargøre jorden. Herefter skulle gudinden tvættes i Knapsø, og de trælle, som havde gjort tjeneste hermed, led den skæbne at blive opslugt af søen. Oprindeligt skal stedet have heddet Ærtedalen, men blev i 1643 omdøbt til Herthadalen af oldforskeren Ole Worm.¹¹

De tidligste Herthadalsmøder

1849-grundloven blev hurtigt sat under hårdt pres. Nationalliberale og Bondevenner samledes i en blok for at forsvare folkefriheden, dvs. den almindelige valgret, og de indbød flere steder i landet til store folkemøder på fem-årsdagen for vedtagelsen af grundloven.

Vigtige historiske mærkedage blev altså ikke alene brugt til at mindes og takke. De gav tillige anledning til at fremføre politiske budskaber og krav. Årsdagen for Frederik 7.s underskrivelse af junigrundloven, grundlovsdag, blev hurtigt en mærkedag. Den første store offentlige grundlovsfest blev

Fig. 8. Et udsnit af deltagerne ved det store grundlovs møde i Hert hadalen i 1861. Stik fra Illustreret Tidende 16.6.1861.

Mødet i Herthadalen 1861. Træsnit i Illustreret Tidende.

fogeden i Lejre Herred, og birkedommer i Ledreborg birk, kancelliråd de Conninck, Talerne holdt sig behørigt inden for de rammer, som var udstukket for politisk prægede taler. Det gik så godt, at myndighedspersonerne ikke fandt anledning til at gribe ind. Deltagerne udråbte sågar et hurra for de to myndighedspersoner efter talerne.

Efter en række år uden møder i Herthadalen blev der i 1858 der igen arrangeret grundlovs møde i Herthadalen. Den 14. juni skulle der afholdes folketingsvalg, og derfor arrangerede man prøvevalg i Herthadalen på grundlovs dagen den 5. juni. Antallet af deltagere nåede dog kun op på ca. 300 mennesker.

Ved det efterfølgende valg blev stemmeprocenten på 18 pct., hvilket kan forekomme lavt, men det var ganske almindeligt over hele landet, at valgdeltagelsen var beskeden. Det kunne tages som udtryk for, at den politiske interesse i befolkningen var lille, hvilket den nye grundlov ellers skulle ændre på. Tre år senere, i 1861, blev forholdene ændret radikalt. Den 14. juni skulle der igen afholdes folketingsvalg, og igen skulle der afholdes grundlovsfest. Den fandt sted den 5. juni og skulle vise sig at blive den hidtil største og mest betydningsfulde grundlovsfest i Herthadalen.

Grundlovs mødet i 1861

Arrangør af grundlovs mødet i 1861 var den nystiftede Dannevirkeforeningen.¹²

Dagen blev lagt i hænderne på et festudvalg, som bestod af baron Blixen Finecke, der var medlem af Rigsdagen, møbelhandler Frederiksen, protokolsekretær Caspar Schiørring og ejeren af Ledreborg Slot, lensgreve Christian Holstein. Forholdet til hertugdømmerne og til Tyskland var et af de mest omdiskuterede emner på tidens dagsorden. Over hele landet blev der i løbet af 1861 stiftet lokale Dannevirkeforeninger, som havde til formål at sikre, at Danmark fik fuldt udbytte af Treårskrigen 1848-1850 mod Tyskland og i fremtiden kunne beholde Slesvig i riget.

Treårskrigen havde en særlig betydning for to af festudvalgets medlemmer. Blixen Finecke havde deltaget i kamp i Slesvig den 5. juni 1848 i spidsen for en eskadron herregårdsskytter, og samme dag havde grev Holstein kæmpet i Slesvig.

Den 52-årige grev Holstein havde otte år tidligere overtaget Ledreborg gods og var blevet medlem af Dannevirkeforeningen samtidig med, at han opstillede som folketingskandidat i Blåsenborgkredsen. Hans valgprogram omfattede bl.a. et forslag om, at større og mindre jordbesiddere kunne samarbejde i rigsdagen. Årets grundlovs møde havde således mange forskellige politiske temaer – hertugdømmerne, grundloven og det forestående folketingsvalg.

Fig. 9. Avisen Morgenposten bragte i 1862 et anonymt indlæg, signeret M, med overskriften "Grev Holstein-Ledreborg ifjor og iaar". Artiklen gav udtryk for, at grev Holstein var vendt på en tallerken med hensyn til at tillade grundlovsfester i Herthadalen.

Nok så interessant er det, at Herthadalsmødet havde stor bevågenhed i København. Medlemmer af Dannevirkeforeningen i København plus andre københavnere udgjorde en stor gruppe på omkring 500 deltagere, som rejste med ekstratog til Roskilde og derfra blev kørt i hestevogn til Herthadalen. Rammerne for grundlovsdagen i Herthadalen var festlige, og rejsen blev ifølge *Illustreret Tidende* organiseret på følgende måde:

*"Møde paa Banegaarden her i Byen [København] Festdagens Formiddag Kl. 11; og Kl. 12 vare de i Roeskilde. Her havde Festudvalget, der i enhver Henseende kunde tjene til Mønster for Bestyrere af Fester, sørget for at det nødvendige Antal Vogne var tilstede for at befodre Deltagerne i denne landlige Grundlovsfest videre. I en lang Række af over 100 Vogne drog man igjennem det festligt smykkede Roeskilde, hvis Beboere med en vis Alvor betragtede de "frygtelige" Dannevirkere, hvorom de daglig havde læst i hver en Avis. Da vor Herre lader Solen skinne over Alle, saa havde "Dannevirkerne" ogsaa godt Veir og benyttende dette frydede man sig ret ved Kjørslen til Ledreborg, hvilken Vej for Størstedelen gaar igjennem en udmærket smuk Allee, der føre til Herresædet. Ankommen hertil blev man ved Indgangen til Parken modtaget af den venlige Vert Grev Holstein, der med den fra Kjøbenhavn medfølgende udmærkede Hornmusik (22de Bataljons) i Spidsen, selv førte sine besøgende Gjester rundt i den delige Have."*¹³

Fra Ledreborg gik deltagerne til Herthadalen, hvor fejringen af grundlovsdagen kunne begynde. Deltagerantallet blev anslået til at være 4-5000 tilrejsende, hvoraf mange naturligvis var fra nærområdet, men der var også deltagere fra Køge- og Holbækegnen.

Ligesom ved det første folkemøde ved Kornerup havde arrangørerne håbet, at Grundtvig ville være til stede og holde en tale. "Gamle Grundtvig", som dagens første taler Blixen Fenicke omtalte ham, var dog præget af sygdom og magtede ikke at tage den lange tur ud til midten af Sjælland. Grundtvig kom dog alligevel til at sætte sit præg på grundlovs mødet. Som traditionen bød, blev der i løbet af dagen sunget flere sange, som var skrevet til lejligheden.¹⁴ Den første festsang med titlen "Velkommen!" var forfattet af Grundtvig på melodien til "Velkommen i den grønne lund", som blev indledt med følgende strofe:

*Velkommen her ved Leiregaard
I Ly af grønne Skove,*

*Som minder kækt om Kraftens Aaar
Med Fædres Tro og Love.*

I sangen beskriver Grundtvig den danske nationalkarakter, og han går derfra videre til det særlige forhold, som havde udviklet sig mellem konge og folk siden grundloven, ikke mindst i modstanden mod tyskerne.

*Da kjønt paa Dansk vi tales ved
Og godt forstaae hinanden,
Og vil ei Tysken holde Fred,
Saa slaae vi ham for Panden!*

Ingen skulle være i tvivl om, at den danske selvfølelse stadig var intakt efter Treårskrigen, og at Danmark var beredt til at stå op mod Tyskland. Sådan var stemningen blot tre år før det blev alvor med Slaget ved Dybbøl i 1864.

Blixen Finecke holdt en kort tale for kongen og grundloven og fik deltagerne med til at udråbe et tusindfoldigt leve for "*Danmarks Riges Grundlov og dens kongelige Giver*".

Hovedtaleren var pastor Rørdam fra Lyngby. Han sagde, at Danmark ikke måtte blive en træl under noget naboland og da slet ikke Tyskland. Danmark skulle stole på sig selv og på den tapre danske nation og skulle for alt i verden ikke tro, at landet ville få nogen hjælp fra andre lande hverken i øst eller vest. Han henviste til Absalon, som også havde modstået tysk pres, fordi han stolede på Gud og danskerne og ikke på stormagerne. Nu var det op til danskerne selv, for Frederik 7. "*havde vist Kjærlighed og Tillid til det danske Folk, og dette, som jo nu havde faaet almindelig Valgret, maatte vise sig denne Tillid værdigt*", som *Berlingske Tidende* skrev i sit referat.¹⁵

Møbelhandler Frederiksen valgte landbefolkningen som tema for sin tale. Han takkede de mange landboere, som beredvilligt havde hentet det store antal deltagere fra København og havde kørt dem til Ledreborg i hestevogne, og han udbragte et leve for den danske bondestand.

Dermed var første del af talerrækken overstået, og deltagerne kunne for en stund samles om festen. Omkring 400 gæster blev bænket ved lange, opdækkede borde og "*gode og rigelige Varer, iberegnet en meget god Vin, som kunde nydes af selv den mest affectede "Feinschmecker"*", som referenten i *Illustreret Tidende* noterede sig.

Dannevirkeforeningens formand, etatsråd Christian Flor, var også til stede og holdt tale om det danske folk. Han note-

rede, at det var vanskeligt at tale om Danmarks fremtid uden samtidig at tænke på Tyskland. Han var overbevist om, at den tid ville komme, hvor Tyskland hellere ville have Danmark som ven end som fjende:

"Thi jo tydeligere Tydskernes Lyst til at beherske os kom for Dagen, desto mere bleve vi os selv, d.v.s. erkjendte og følte vi, ikke alene at vi besadde Noget fos os selv, som Fra Arilds Tid havde været vor Eiendom, navnlig vort Land indtil Eideren, men ogsaa, at vi eiede Noget i os selv, som udgjorde vort egentlige Liv og vor sandeste Glæde, vor saakaldte Nationalitet, d.e. vor danske Natur."

I rækken af efterfølgende taler var de gennemgående temaer Slesvigs tilknytning til Danmark, danskernes frihed, bøndernes vilkår – og kvinden, for uden hende *"Gud hjælpe os for gamle Danmark med dets danske Mænd"*, som etatsråd Flor udtrykte det.

Deltagerne fra København blev om aftenen kørt tilbage til stationen i Roskilde, hvor orkestret spillede fædrelandssange fra balkonen ud mod Hestetorvet, *"som lode til meget at tiltale de i stor Mængde forsamlede Roskildensere, der, forglemmende de rigelige Advarsler i en Deel af Pressen, gave "Dannevirkeforeningens" Medlemmer et kraftigt og som det lod til velmeent Hurra med paa Veien til Hovedstaden, hvis Grundlovsfest i Tivoli nok ikke skal kunde rose af at have haft et saa heldigt Udfald som Leirefesten"*, som det blev noteret i *Illustreret Tidende*.

Grundlovsfester i dødvande

Grev Holstein havde ved grundlovsfesten i 1861 afslutningsvist udtrykt håb om, at man det følgende år igen kunne samles i Herthadalen og fejre grundloven. Det kom ikke til at ske. Mødet blev aflyst, Dannevirkeforeningen var ved at gå i opløsning, og mørke skyer drev ind over landet efterhånden som konflikten med Tyskland om hertugdømmerne skærpedes – en krise, som endte med nederlaget i 1864. Der var dog flere begivenheder i disse år, der kom til at præge livet i Danmark, ikke mindst i 1863, da kongen uventet døde den 15. november.

Samtidig var der mislyde i den lokale valgkreds. Den københavnske avis *Morgenposten* bragte i sommeren 1862 et anonymt indlæg, som gav udtryk for, at grev Holstein var vendt på en tallerken med hensyn til at tillade grundlovsfester i Herthadalen. Artiklen forklarede, at greven ikke var så demokratisk indstillet, så det gjorde noget:

"Greven har nok muligt aldrig været en rigtig Ven af Grundloven og den Frihed, den har givet dem, der ikke ere fødte af adelige

eller andre privilegerede Folk, det har man idetmindste Lov til at tale saa smaamt om, for det lader til, at det er lidt Syn for Sagen derfor."¹⁶

Ifølge artiklen gav Holstein nok plads til en grundlovsfest året før, men det skyldtes blot, at der var valg til Rigsdagen, og så gjaldt det ifølge skribenten om for greven at stå i så positivt et lys som muligt. Nu var valget overstået, og da en gruppe mennesker ønskede at afholde en ny grundlovsfest, fik de angiveligt blot det svar af Holstein, at *"han ikke kunde tillade, at der blev indbudt til nogen Grundlovsfest i Herthadalen, for Skoven kunde tage Skade deraf, men vilde Mændene gaae derhen med deres Koner, det havde han intet imod"*.

På et efterfølgende møde i Herthadalen den 6. juli 1862 samledes en gruppe bondevenlige ledere fra egnen for at få en hensygnende, demokratisk vælgerforening genoplivet, som kunne påtage sig opgaven med at fortsætte traditionen med grundlovsmøder. En af deltagerne, Peder Jensen fra Lejre, skrev om mødet i *Morgenposten* og fortalte, at det altid havde glædet Holstein, når der blev samlet til grundlovsmøde i Herthadalen. Holstein gav udtryk for, at *"det vilde glæde ham, om ikke alene Egnens men ogsaa Valgkredsens Beboere samlede sig i Fremtiden ligesom i Fortiden, Grundlovsdagen til Grundlovsfest"*.¹⁷

Der blev dog ikke arrangeret flere grundlovsfester i Herthadalen i de efterfølgende år, og det var først, da grevens søn, Johan Ludvig Holstein, blev valgt til Folketinget i 1872, at det skulle blive nye tider for folkefesterne i Herthadalen. De følgende 15 år skulle blive en periode med store Herthadalsmøder, men også med en ny og politisk mere offensiv dagsorden.

Johan Ludvig Holstein

Drivkraften i det politiske arbejde i Venstres vælgerforening og i en genoplivning af Herthadalsmøderne var lensgreve Johan Ludvig Holstein (1839-1912). Han blev i 1872 som 33-årig valgt ind i Folketinget i Blæsenborgkredsen. Han stillede op som uafhængig konservativ, men nærmere sig i højere og højere grad Venstres politik.¹⁸

I sine yngre dage var han da også konservativ, om end uafhængig konservativ, der bakkede op om grundloven og ikke mindst den reviderede grundlov fra 1866.¹⁹

Han betragtede 1866-grundloven som en form for samfundskontrakt mellem de grupper i folket, der var uden skyld i krigen 1864, nemlig de godsejere og bønder, der

Fig. 10. Johan Ludvig Holstein (1839-1912) var politisk aktiv i partiet Venstre og opnåede en kort overgang at blive statsminister i 1909. Johan Ludvig Holstein var medlem af foreningen De Danske Vaabenbrødre, som blev i 1859, og som i mange år spillede en aktiv rolle som arrangør af folkemøderne i Herthadalen. Foto: Lars Peter Elfelt. Det kgl. Bibliotek.

var trætte af de nationalliberales doktrinære og urealistiske ledere.

Johan Ludvig Holstein anerkendte bondestandens ret til at tage del i landets styre, og han gik videre endnu. Selv om han klart afviste angreb på den private ejendomsret, havde han forståelse for de sociale problemer, som industrisamfundets vækst skabte hos arbejderne, og derved var han forud for sine standsfæller og de fleste Venstremænd i socialpolitik. Holstein gik desuden ind for størst mulig frihed til kirken og skolen, og han sympatiserede med det grundtvigske venstre.

Men det var dog ikke alle de politiske standpunkter i Venstre, han kunne bakke op om. Han afviste angreb på den private ejendomsret, og han var uenig i spørgsmål om tvungen fæsteafløsning og ophævelse af len, stamhuse og fideikomiser.

I 1870'erne søgte han at udnytte de nye muligheder ved at få tilvejebragt en samarbejdsaftale mellem godsejerne og Det Forenede Venstre. Efter hans opfattelse ville det være en alliance i overensstemmelse med 1866-grundlovens forudsætninger og intentioner, der måtte være et samvirke og en fornuftig balance mellem Lands- og Folketing. Holsteins bestræbelser bar imidlertid ikke frugt. Udnævnelsen af et rent godsejrerministerium og den arrogante hjemsendelse af Folketinget, som konseilspræsident (regeringsleder) J.B.S. Estrup foretog lige efter sin udnævnelse i 1875 som leder af

Fig. 11. Annonce for grundlovsfesten i Herthadalen i 1885. Roskilde Dagblad 3.6.1885.

regeringen, genskabte enigheden i Venstre, der nu blev opsat på så hurtigt som muligt at få has på Estrup. De politiske taler ved Herthadalsmøderne i 1870'erne og ikke mindst 1880'erne skal ses på den baggrund.

Holstein fik flere betydelige poster i Venstre og var i en periode finansordfører og politisk ordfører, og i 1877 blev han sammen med Frede Bojsen leder af den moderate Venstregruppe. Det skete efter at Det Forenede Venstre samme år var blevet sprængt. Men han nedlagde sit folketingsmandat i 1890 og bosatte sig i de følgende år i Fribourg i Schweiz, hvor han var mest optaget af teologiske og historiske studier. Han opnåede dog i 1909 at blive statsminister en kort overgang. Ved faderens død i 1895 overtog han Ledreborg Gods og gennemførte en restaurering af slottets bygninger og parkanlæg. Kirken på Ledreborg blev nedlagt og senere indviet til katolsk kapel.

Herthadalen og folkemøderne kom fra første færd ved valget i 1872 til at stå grev Ludvig Holsteins hjerte nær. "Dette sagnrige Sted i Danmark fik fra det Øjeblik af for anden Gang sin historiske Betydning som et politisk Midtpunkt og Samlingssted," skriver den politiske forfatter Erik Henriksen i et portræt af ham i sit store værk *Mændene fra Forfatningskampen*.²⁰

Fig. 12. Annonce for mødet i Herthadalen til fejring af stavnsbåndets ophævelse den 17.6.1888. Roskilde Dagblad 3.6.1888.

I Herthadalen blev der i tiden fra 1872 til 1890 holdt politiske møder med Holstein som midtpunkt på talerstolen. Han var kendt som et stort og engageret taler. Erik Henriksen har nedfældet en levende beskrivelse af Holstein som taler:

*"Hans Tales Virkning understøttedes i høj Grad af ydre Fortrin, Skikkelse, Holdning, især den ranke Holdning af Hovedet, Haandbevægelsernes Elegance, Foredragets Rytme, Stemmens blødt klingende Vellyd."*²¹

Grundlovmøder med nyt liv

Med grev Holsteins medvirken blev der snart pustet nyt liv i grundlovmøderne i Herthadalen. Som traditionen bød, var der både politiske taler og folkelig underholdning. Det gjaldt også mødet den 5. juni 1874, som det fremgår af annonceringen af mødet i *Roskilde Tidende*:

*"Ledreborg Afdeling af Selskabet "De danske Vaabenbrødre" 22 afholder en Fest i Hethadalen den 5te Juni 1874, som tager sin Begyndelse Kl. 12 Middag, og arrangeres saaledes: Hornmusik paa Plænen fra Kl. 12 til 2. Kl. 2 ¼ marscheres fra Schweizerkroen med et stort Musikkorps i Spidsen til Stenalderet i Skoven, hvor der vil blive holdt flere Taler, af hvilke Kredsens Folkethingsmand, Grev L. Holstein-Ledreborg holder Fest-Indvielses-Talen, hvilket bemærkes for Kredsens Vælgere. Efter Talernes Slutning marscheres tilbage til den smykkede Festplads, hvor der er Fællesspisning i et Spisetelt a 4 Mk. Pr. Kuvert. De øvrige Forlystelser ere Dands paa den store Dandseestrate efter et godt Orkester, Keglespil, Lystsejllads paa Søen med flere Baade og muligen Karrusel og Fugleskydning. Festpladsen oplyses om Aftenen med kulørte Lamper og Blus og Kl. 11 ½ afbrændes et stort Fyrværkeri."*²³

Ved Herthadalsmødet i 1874 blev deltagerantallet anslået til at være omkring 3000. Det tal skulle dog blive overgået adskillige gange i de kommende år.

Et af de første rigtig store møder blev holdt den 5. juni 1877. Mødet blev begunstiget af både smukt sommervejr og en overvældende tilstrømning. Faktisk var det den største folkesamling, der hidtil var set i Herthadalen. Der blev i aviserne anslået lidt forskellige deltagerantal, men det lå angiveligt mellem 9.000 og 12.000 besøgende.

Ifølge *Roskilde Tidende* var tilstrømningen fra hovedstaden så stor, at toget kun med besvær kunne føre de mange deltagere til og fra festen. Festen begyndte kl. 15 med kanonskud, og første taler var grev Holstein. Han gik til stålet, da han talte om de politiske modstandere. Han talte generelt om

fjendtlige strømninger mod kongemagten i flere lande, men sådan forholdt det sig ikke i Danmark. Hvis der var en fare for kongemagten, skyldtes den "slette Venner", skrev avisen og fortsatte:

*"Han [Holstein] tænker ikke paa Trappekrybet, men paa de Partier, som have tabt Folkets Gunst, som have tabt deres Magt til at staa i Spidsen for Styret, det Parti, som haanede Kongen og spyttede paa ham, da de ikke havde Brug for ham, som haanede det menige Folk, da det vilde styrke Baandet mellem Folk og Drot: men nu, da Magten er borte, nærmer sig Thronen med Forsikring om, at de ere Kongen tro og hengivne og anke over det menige Folks Mangel paa Troskab; det Parti, som ved alle Lejligheder raaber Hurra for Kongen saaledes, at det kunde hedde: Vi alene raabe, som af private Samtaler, ved Sammenkomster og Møder bruge Spioner og angive hvert Ord, for at saa Ulykke over Modstanderne."*²⁴

Holstein udtrykte derefter en tro på, at kongen og grundloven var ét, og at han med ligesindede ville ære kongen, mens de politiske modstandere ville bruge ham: *"derfor udsaa de en Gift, som skal fortære Baandet mellem Konge og Folk, og lykkes det, da han de maaske fejre."*

Talen afsluttedes med, at den store forsamling udråbte hurraråb for først kongen og derpå taleren. Mødet fandt sted på baggrund af alvorlige spændinger i folkestyret. Estrup havde et par måneder tidligere udstedt sin første provisoriske finanslov, og vreden og bitterheden begyndte for alvor at bryde frem og blive hørlig blandt Venstrevælgerne. Blandt politiske modstandere og i befolkningen var der stor overraskelse over, at regeringen havde taget dette kampmiddel i brug. Med vedtagelsen af finansprovisoriet var mange nået frem til en erkendelse af, at grundloven og folkefriheden var forlist, og mange så tidligere, frygtede magtmidler som træhest og hundehul taget i brug for at gøre befolkningen føjelig.

Flere af grev Holsteins politiske venner og medkæmpere på Rigsdagen var taget til Herthadalen for at tale, bl.a. folketingsmedlemmerne C.C. Alberti, P.Chr. Zahle og Viggo Hørrup, der nogle år senere skulle blive redaktør af det nye dagblad *Politiken*. Han brugte lejligheden i Herthadalen til at sige en af sine korte, klare sætninger: *"Vi vil staa paa det menige Folks Ret, indtil de, som nu har Magten, intet andet Valg har end gaa deres Vej eller bryde Loven."* Det skulle dog blive en langvarig politisk kamp.

Alberti, der altid udtrykte stor sympati for bondestanden, fokuserede på den reviderede grundlov fra 1866, som han mente gav bedre og større muligheder for, at flere grupper i

befolkningen kunne blive hørt og få medbestemmelse. Men han advarede mod, at nogle politikere forsøgte at sabotere den reviderede grundlov. De forsøgte at få skattelove igennem, som Venstre kæmpede mod:

"Men lad Magthaverne spørge Vælgerne! Lad os mindes, at vor Opgave er at bevare Grundloven for vore Efterkommere. Kan en Provisorisk gjentage sig atter og atter? Man forregner sig, hvis man tror, at man kan skræmme os. Vi finde os ikke i, at man forkogler Bevillingsmyndigheden. Vi komme sammen her paa Forsamlingens Nytaarsdag, for at styrke vort Borgersind og vort Borgermod og lægge et Baand om Vælgerne..."

Næste taler, folketingsmand H.P. Andersen fra Gislinge, talte ligeledes om lighed i folket, så man kunne slippe for trællesindet fra enevældens tid. Han talte om, at der var meget splittelse i samfundet, og at en del af befolkningen nu stod på siden og så mistroisk på friheden og retten, nemlig de politikere, der "handle med Folkets Penge, uden at Folket har været med i denne Handel".

"Lad os dog ikke tro, at der ej er Fare: der er Fare for Folkets Tilværelse som frit Folk og der er Spørgsmaalet om, hvorvidt Bonden skal være en fri Mand eller vende tilbage til Fædrenejhem under Godsejernes og Embedsmændenes Herredømme. Der er Spørgsmaal om, hvorvidt der skal være Frihed i Kirke og Skole eller om man skal lade sig snøre i en Ministers Snørliv."

Sammenlignet med de tidlige Herthadalsmøder blev der skruet gevaldigt op for den politiske retorik, hvilket da også blev bemærket i den konservative *Berlingske Tidende* i omtalen af den lange talerrække: "Flere af disses Taler vare holdte i en meget lidenskabelig Tone."²⁵

På Roskildeegnen var Herthadalsmødet ikke det eneste politiske grundlovsmøde dét år, men det var unægtelig det møde, som havde størst bevågenhed og tiltrak langt det største antal deltagere. To dage tidligere, den 3. juni 1877, afholdtes grundlovsmøde i Klosterskoven ved Viby. Festen samlede højst 5-600 deltagere. Som *Roskilde Tidende* ganske kort anførte, blev der efter talerne af lokale Højremænd fra egnen arrangeret et festmåltid, som kun få dog havde lyst til at nyde, og hvor stemningen ifølge avisen i det hele taget var mat.

Det står i skarp kontrast til den lange festdag i Herthadalen, med et leben på festpladsen oplyst med kulørte lamper og et "brillant Fyrværkeri", der afsluttede dagen kl. 23.

Herthadalsmødet og kongen

Grundlovsmøderne i de følgende år fik ikke stor bevågen-

hed og tiltrak blot et par tusinde deltagere. De politiske stridigheder i Rigsdagen kunne ellers give rig anledning til at samle vælgerne, hvor det hvert år især var de voldsomme kampe om finansloven, der var i centrum. Hvert år var det kun med stort besvær, at der blev vedtaget i normalt finanslov. Det lykkedes ikke i 1883, og da rigsdagssamlingen sluttede i april, blev der udsendt en såkaldt "midlertidig" finanslov. Dermed var landet igen ført ud i unormale forfatningstilstande.

Det var på den baggrund, at der i 1883 blev arrangeret et folkemøde i Herthadalen – ikke på grundlovsdag, men den 20. maj. Til mødet strømmede 14-16.000 deltagere fra alle egne af Sjælland. I aviserne blev det understreget, at der ikke var tale om en folkefest, for tiden var ikke til fest, men et folkemøde, "*hvor alvorlige Mænd mødtes for at høre et Alvorsord i disse for Friheden saa betrængte Tider*".²⁶

På mødet talte C. Berg og fik begejstret opbakning, og han blev fulgt af grev Holstein. Han understregede, at forsamlingen ville sikre deres grundlovsmæssige ret, som var truet:

"Vi kan, vi tør og vi vil ikke blive anderledes, end vi er. Vi vil have Grundloven fuldt ud, hverken mere eller mindre, ikke som en Naade, men som en Ret."

Indbyderne til folkemødet tog nu et usædvanligt initiativ, idet man ville sende en udtalelse fra mødet til kongen:

*"Det nuværende Ministerium har ved den provisoriske Finanslov tilsidesat Bevillingsretten, tilsidesat den almindelige Valgrets Tilkendegivelse og hidført en Tilstand, der er stridende mod Forfatningens Øjemed og Fædrelandets Vel. Derfor deler Forsamlingen Folketingets Mistillid til det nuværende Ministerium. Kun ved et Ministerium, der er et Udtryk for Folkets Anskuelse og Ønsker, vil Forfatningen atter virke efter sin Hensigt og den nuværende Stilstand afløses af Udvikling og Fremgang. Til Opnaelse af dette Maal tilsiger Forsamlingen sin kraftigste Bistand."*²⁷

Udtalelsen blev vedtaget af et flertal af festudvalget og til stor jubel blandt deltagerne. Få dage efter, den 26. maj, overrakte udvalget Herthadalsmødets henvendelse til kongen på Amalienborg. Kongen kvitterede for henvendelsen og holdt en tale, hvor han fastslog, at kun Rigsdagens ting, som repræsenterede folkets lovlige repræsentation, havde ret til at tale i folkets navn. "*Resolutionen angaaende min Regerings Handlinger, der fattes af andre Forsamlinger, have for mig ingen Betydning som gyldige Udtryk for Folkets Ønsker.*" Kongen ville dog samtidig fastholde grundlovens spilleregler, og ligesom Folket har ret til at vælge de mænd, det har tillid til, til at

deltage i statsstyrelsen, betonedede han sin ret til at vælge de mænd, der skulle danne regeringen.

*"Forfatningen kræver gensidig Agtelse for hverandres Rettigheder. Dersom de Herrer ville virke for Anerkendelsen heraf, ville de gøre vel imod Fædrelandet. Jeg beder Dem om at slutte Dem til mig i Ønsket om en lykkelig Fremtid for Lang og Folk."*²⁸

Det var formentlig ikke lige det svar, deputationen fra Herthadalsmødet havde håbet på, men den politiske bevågenhed, debatten havde skabt, og den store tilslutning, årets møde i Herthadalen fik, vakte sammen med henvendelsen til kongen betydelig opmærksomhed over hele landet. Fra Højres repræsentanter blev udtalelsen betegnet som respektløs og mødedeltagerne kaldt *"en sammenløbet Flok"*.

Dønningerne efter det store Herthadalsmøde lagde sig, kampen mellem ministeriet Estrup og Folketinget blev stadig heftigere, og i årene fra 1885 til 1894 blev der ikke vedtaget regelmæssige finanslove. Landet blev regeret udelukkende gennem en provisorisk finanslov, og Folketingets grundlovmæssige funktioner var sat ud af spil.

I 1888 skulle Herthadalsmøderne dog igen komme til at opleve en ny storhed, nemlig det store Herthadalsmøde på 100-års dagen for stavnsbåndets ophævelse.

Bondestandens politiske magt

Mens man kan betragte stavnsbåndets ophævelse og landboreformerne i slutningen af 1700-tallet i det hele taget som væsentlige skridt på vejen mod den danske bondes økonomiske frihed, må man betragte den hede politiske kamp, som mødet i Herthadalen i 1888 var en del af, som det næste logiske skridt på vejen. Den danske bonde var blevet selvejer, han var blevet økonomisk selvstændig – nu ville han have politisk indflydelse, som bønderne nok havde fået med grundloven fra 1849, men som Estrup-regeringen konstant søgte at underminere.

Det fik han også. Men det holdt hårdt, og på vejen mod den politiske indflydelse og magt, som først blev opnået efter århundredskiftet, kom folkemøderne i Herthadalen i almindelighed og 100-års dagen for stavnsbåndets ophævelse i særdeleshed til at spille en rolle.

Fig. 13. Mindestenen i Herthadalen for stavnsbåndets ophævelse.

Foto: Henrik Denman.

1858
HUNDREÅRS DAGEN
FOR
STAVNSBÅNDETS LØSNING
SATTI SJÆLLANDSKE BØNDER.
DETTE MINDE
OM HINE TIDLERS HØIENDEDE ARBEJDE
I TILID TIL
FRIHEDENS OG RETTENS
ENDELIGE SEJER
I
DANMARK.

Det var ikke kun i det parlamentariske styre, at det var omskiftelige tider. I 1888 blev den nordiske industri-, landbrugs- og kunstudstilling arrangeret i København – ved siden af det nuværende Tivoli, hvor Rådhuspladsen, H.C. Andersens Boulevard og Glyptoteket ligger. Det var en tid, hvor dansk industri for alvor var på vej fremad, og hvor også landbruget gik ind i industrialiseret produktion i form af andelsejede forædlingsvirksomheder, men det var også en tid, hvor polariseringen blandt befolkningsgrupper og på den politiske scene øgedes. Arbejderne var ved at organisere sig, den talstærke landbefolkning markerede sig, men det konservative Højre stod også stærkt. Det var ikke kun godsejernes parti. Provinsbyerne og embedsmændene bakkede også op om Højre.

Folkemødet i 1888 blev ikke afholdt på grundlovsdag, men i stedet indkaldte man til stavnsbåndsfest den 17. juni. Fra store dele af Sjælland stævnedes hestekøretøjer af forskellig art og størrelse mod Herthadalen for at mødes kl. 15. Heri var der ikke noget usædvanligt, for Venstrefolk af forskellig observans var vant til at deltage i de store folkemøder i Herthadalen. Det usædvanlige ved mødet i 1888 var, at en stor gruppe liberale fra København satte kurs mod Ledreborgskovene. Modsat tidligere behøvede de ikke at stå af i Roskilde, men kunne køre videre med toget helt til Lejre Station, som var åbnet i 1874. Herfra marcherede man samlet gennem Ledreborg til festpladsen. Som ved tidligere store folkemøder blev der angivet lidt forskellige tal for antallet af deltagere, men et rimeligt skøn ligger på omkring 12.000 deltagere.

Det brogede skue har rimeligvis set ud, som landarbejderdrengen Chr. Christensen senere erindrede en fest i Herthadalen i 1894, da han var seks år – han var født i 1888:

*"Jeg husker også de store fester, der var i Herthadalen. De kom helt inde fra Hornsherred, og de kom kørende i Slangealleen og kom hjem, og hestene stod tøjret på marken. Der var somme tider mange, når de kom ved 14-tiden. Kl. 15 marcherede man ud til talerstolen. Der var jo kun Højre og Venstre dengang, og om aftenen var der bal lige til kl. 3, så far havde travlt med at passe på hestene. De var urolige, for de kunne høre musikken. Der var tit slagsmål til festerne, men politiassistent Mortensen kunne ordne dem. Han slog dem med staven, så de skreg, og han jagede dem ud af skoven. Det var noget for os drenge at se på."*²⁹

I skoven var der gjort meget ud af udsmykningen, og et af dagens højdepunkter skulle være afsløringen af en mindesten for stavnsbåndets ophævelse: *"Her var Talerstolen anbragt*

nede i Dalen, smukt prydet med Blomster, Grønt og Flag, ligesom en Del Flag var anbragt om den tilslørede Mindesten overfor Talerstolen. Paa Skraaningerne og nede i Dalen havde den talrige Forsamling taget Plads," skrev Roskilde Dagblad i sin reportage.³⁰

Før lystigheden greb forsamlingen og løjerne tog fart, var der alvorlige sager på programmet. At netop 100-års festen for stavnsbåndets løsning havde alvorlige undertoner og blev brugt i den politiske kamp, var næppe mange i tvivl om – i hvert fald ikke, hvis de læste *Roskilde Tidende*. Her tog man i ugen før stavnsbåndsfesten detaljeret fat i de festligheder, der var arrangeret omkring Frihedsstøtten i København:

*"[Ved stavnsbåndsfesten] kunde der formentlig være Grund for Højre til ikke at give nogen særlig Glæde tilkjende overfor Bondestandens Frigjørelse. Alle Bestræbelser fra den Side gaar jo dog nu ud paa at forringe den almindelige Oplysning og gjennem dygtige Repræsentanter i det offentlige Liv har forstaaet at tilkjempe sig. Hvorfor da iværksætte en offentlig Demonstration, hvis egentlige Hensigt hverken af Venner eller af Modstandere kan misforstaaes. Størstedelen af de Højremænd, der den 20de Juni deltager i Processionen til Frihedsstøtten, er næppe i Tvivl om, at det kun er et politisk Skaktræk, der her gjøres, et Led i Højres hele Agitation, et Forsøg paa at fremhykle en Glæde over Bondestandens Frigjørelse, som i Virkeligheden kun eksisterer hos et ringe Mindretal af dem, der deltager i Processionen."*³¹

Ingen kunne eller skulle være i tvivl om, at kampen for "Bondens Emancipation" ved 100-året for stavnsbåndets ophævelse ville stå helt centralt.

Den konservative *Roskilde Avis* var nu heller ikke i tvivl:

*"Flere Steder paa Landet, hvor man er mødt i Fælles Erkjendelse af, at Bondens Frigjørelse var en Omstændighed, der kunde samle alle Landets Borgere til enig Glæde, har der været arbeidet ihærdigt fra de forskellige Venstrelederes Side paa at faae neutrale Fester forstyrrede. De Mænd af Oppositionen, der havde tiltraadt Indbydelser til Fester paa og omkring den 20de Juni, ere blevne offentligt fremdragne og stemplede som Overløbere, om ikke med direkte Beskyldninger, saa dog med mistænkeliggjørende Antydninger."*³²

En af de Venstreledere, avisen måske har tænkt på, var Johan Ludvig Holstein, som holdt hovedtalen ved mødet i Herthadalen. Han sagde, at det var retsløse tider, og det ikke længere var en skam at kue de svage borgere, når man blot sidder på magten. Højre var nødt til at respektere oppositionens afvisning af det gældende styre, og oppositionen var hverken våbenløs eller retsløs, blot fordi landet stod uden en finanslov.

Fig. 14. Folkemøde i Herthadalen. Tidspunktet for mødet er ukendt, men billedet giver et indtryk af rammerne i Herthadalen for de populære folkemøder i 1800-tallet. Foto: Flensborg. Lejre Arkiv.

*"Der er Opgaver nok at tage op: Arbejdernes Kaar, Husmandens Uafhængighed og de store, økonomiske Spørgsmaal om Udvidelse af vor Handel og Industri. Vi skal arbejde det menige Folk op til noget, der virkelig duer. En velsitueret, uafhængig Bondestand skaber ogsaa en velsitueret, selvstændig Haandværkerstand. Vi forlanger Grundloven ubeskaaret tilbage – og saa fremad for Fremskridt, Frihed og Ret."*³³

Han opfordrede til, at landets borgere sluttede en pagt mellem land og by med det mål at sikre ret for alle, uret for ingen. *"Et Leve for en fastsluttet og enig Opposition, et Leve for det danske Frihedsparti, at det maa føre sin Sag til Sejr uden Vaklen og Frygt,"* sluttede han sin tale.

Politikerne og de sjællandske bønder, der deltog i folkemødet i Herthadalen, rejste en mindesten, som historikeren Jens Toftgaard har betegnet som "en slags modfrihedsstøtte" til Frihedsstøtten i København – to monumenter over de skarpe politiske modsætninger mellem Venstre og Højre.³⁴ Pengene til mindestenen af bornholmsk granit var indsamlet af især venstrebønder på Sjælland. På den smukt slebne frontflade stod hugget med guldmalede bogstaver:

"1888, Hundredaarsdagen for Stavnbaandets Løsning, satte sjællandske bønder dette Minde om hine Tidens højsindede Arbejde i Tillid til Frihedens og Rettens endelige Sejr i Danmark"

På mange måder var det store folkerige folkemøde den 17. juni 1888 kulminationen på en lang række store Herthadalsmøder, der de sidste godt 15 år havde haft Johan

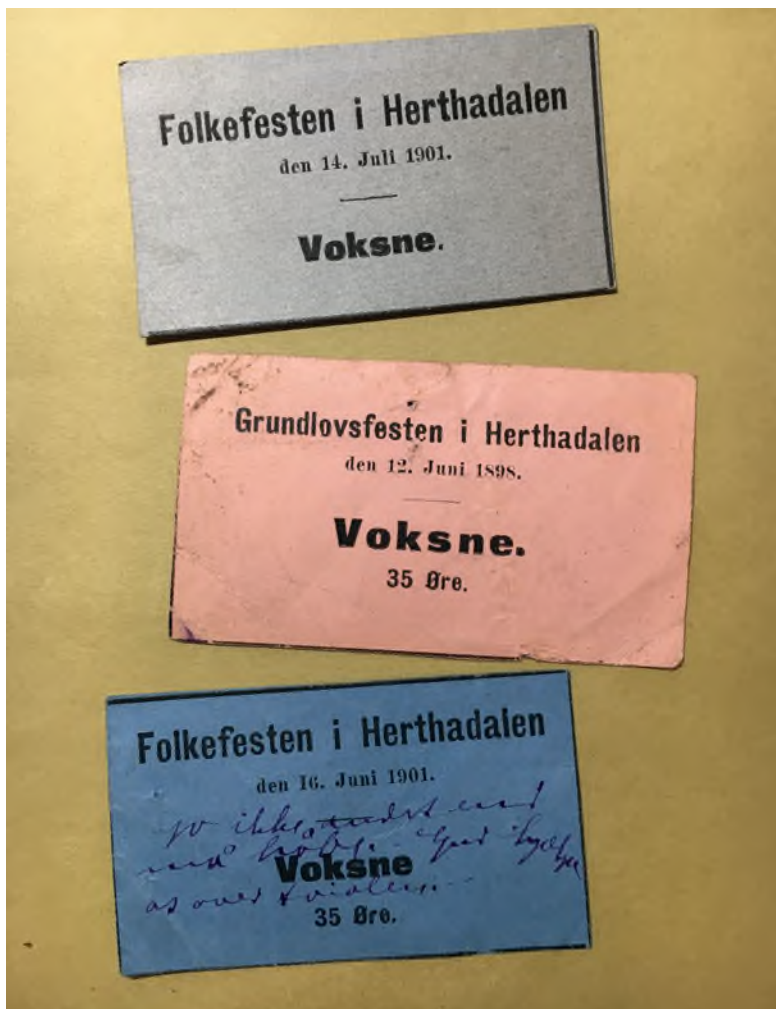

Fig. 15. Entrébilletter til folkemøder og en grundlovsfest omkring århundredskiftet. Lejre Arkiv.

Ludvig Holstein som frontfigur. Venstre afstod i det følgende år, 1889, at arrangere grundlovs møder i valgkredsen. Som *Roskilde Dagblad* skrev på forsiden på grundlovsdag den 5. juni 1889, så blev der ikke indbudt til folkemøder, for hvad skulle man holde fest for, og hvor skulle folkestemningen komme fra? Bladets redaktør mente dog ikke, at grundlovsdagen burde ende i glemmebogen, for den var for længst trængt ind i danskernes bevidsthed som den dag, der "kalder os fra det daglige Slid og samler os om Folkets store fælles Sag". Derpå bragte bladet følgende opfordring:

*"Naar næste Aars 5te Juni oprinder, skal vi saa ikke samles i Herthadalen? Dette til Overvejelse."*³⁵

Imidlertid fik disse begivenhedsrige og politisk aktive år en brat ende netop året efter. I 1890 afholdtes det politiske sommermøde den 22. juni, hvor grev Holstein var anmeldt

Fig. 16. Restauranten og underholdningen i Herthadalen og bådture på søen var gennem alle årene vigtige for den folkelige opbakning.

Billedet viser udsigten over søen ved Herthadalen.

Foto: Achton Friis.

som en af dagens talere. Men en uges tid forinden nedlagde han pludseligt og uventet sit mandat som Lejrekredsens folketingsmedlem. Da sommermødet fandt sted, var han allerede rejst til udlandet, hvor han opholdt sig i en lang årrække.

Eftertiden

Herthadalsmøderne fortsatte ind i 1890'erne, men deres storhedstid var ovre. Den førende politiske stemme på møderne var i de år Ole Hansen fra Bringstrup, der efterfulgte Johan Ludvig Holstein som Lejrekredsens medlem for Venstre i Folketinget. Møderne i Herthadalen blev mere lokalt præget og mistede derfor også deres interesse på landsplan.

Venstremanden Ole Hansen stod i spidsen for at fortsætte traditionen med folkemøder i Herthadalen i årene fra 1892. Flere af folkemøderne blev efterhånden mere upolitiske arrangementer. Der blev dog gjort forsøg på at puste nyt liv i de populære folkemøder i Herthadalen. Møderne var efter systemskiftet i 1901 sygnet hen, men i de følgende årtier blev der fortsat arrangeret politiske forsamlinger, skyttefester og såkaldte grundtvigske folkemøder.

I denne periode blev forstanderen på den nye Roskilde Højskole Thomas Bredsdorff en aktiv arrangør. Han grundlagde i 1907 Roskilde Højskole, og i 1909 fik han sat et samarbejde i gang mellem Roskilde Højskoleforening og Lejre Foredragsforening om igen at gøre Herthadalen til et samlingssted ikke for politiske, men for folkelige sommermøder. Forbilledet var nu de store Fruebjergmøder, som Frederiksborg Højskole indbød til hver sommer i Grib Skov. Thomas Bredsdorff var begejstret for den naturskønne ramme, som Herthadalen gav de nye folkemøder: *"Hele Dalsænkningen, der synes mig at være en af de mest fuldkomne Mødepladser, vi har her i Landet, var fyldt med Mennesker,"* skrev han i sin dagbog.³⁶

Fig. 17. Søen ved Herthadalen, hvor der altid var livlig aktivitet ved grundlovsfesterne i 1800-tallet. Foto: Henrik Denman.

I de følgende år drog han ved Skt. Hans i spidsen for en stor gruppe på op mod 170 sommerpiger i en lang række charabancvogne, som var firhulede, hestetrukne vogne med bænke. De bevægede sig gennem Roskildes gader og gennem den lange Ledreborg Allé til Herthadalen. Her talte i de år kendte personer, som ikke kun kom fra Danmark, men også fra Sverige og Norge. Der blev også holdt folkemøder i Herthadalen om efteråret, som kunne samle op mod 1000 mennesker. Møderne i det nye århundrede havde nok mistet deres politiske betydning, men deres kulturelle indflydelse var så meget større. Som Morten Bredsdorff skriver i sin bog om Thomas Bredsdorff:

*"Disse danske efterårsmøders betydning for dannelsen af en fri og oplyst folkelig tankegang og for styrkelsen af den folkelige fællesfølelse ved mødet mellem særprægede personligheder fra videnskab, kirke og skole og brede tilhørerskarer kan vanskeligt vurderes højt nok."*³⁷

Tilknytningen til højskolen ebbede dog ud, da den blev arbejderhøjskole i 1929. De politisk prægede møder ophørte i begyndelsen af 1920'erne og blev erstattet af kulturelle møder, men interessen svandt ind i takt med, at interessen for de folkelige møder var forsvundet.

Indtil 1935 var møderne mere eller mindre partiløse, men fra 1935 var det Venstre, som stod bag. Møderne ebbede ud omkring 1960, og siden har der kun været få forsøg på at genoplive traditionen.

Efter Besættelsen blev Herthadalen kun få gange vakt til live igen som mødeplads for store arrangementer. I 1949 ar-

Fig. 18. Folkemøde i Herthadalen. U.å. Ukendt fotograf. Lejre Arkiv.

Fig. 19. Højskolemanden Thomas Bredsdorff fik fra 1909 sat et samarbejde i gang mellem Roskilde Højskoleforening og Lejre Foredragsforening om igen at gøre Herthadalen til et samlingssted ikke for politiske, men for folkelige sommermøder. Tegning af P.S. Krøyer 1907.

Fig. 20. Herthadalen blev atter samlingssted for et stort folkemøde den 5. juni 1999 i anledning af 150-året for grundloven. Foto: Peter Kr. Riber. Lejre Arkiv.

rangeredes et stort og velbesøgt grundlovsmøde i Herthadalen i anledning af 100-års jubilæet for grundloven, og det var en af de lejligheder, hvor deltagerne kunne få en lille fornemmelse af stemningen fra de store folkemøders tid i 1800-tallet. Herthadalen blev atter samlingssted for et stort folkemøde den 5. juni 1999 i anledning af 150-året for grundloven. Mødet gav igen anledning til at mindes, at der som mødested uden for byerne ikke findes mange steder i Danmark, der kan måle sig med Herthadalen.

Med Inge Adriansens ord var Herthadalen som vital kampplads blevet til tam tradition for til sidst helt at forsvinde. Kampens mål var indfriet, og nye perspektiver blev ikke formuleret her.³⁸

Hovedtalere i Herthadalen

I perioden 1854-1890 blev der holdt grundlovsmøder og andre store folkemøder i Herthadalen i følgende år, hvor følgende talere var hovedtalere:

- 1854 Balthazar Christensen
 1858 Frederik Frølund
 1861 Peter Rørdam
 1874 Johan Ludvig Holstein
 1875 Christian Holstein
 1876 Johan Ludvig Holstein
 1877 Johan Ludvig Holstein / C.C. Albert / P. Chr. Zahle
 1878 Johan Ludvig Holstein / Frede Bojsen / J.H. Andersen
 1879 Johan Ludvig Holstein
 1880 Johan Ludvig Holstein
 1881 Johan Ludvig Holstein
 1882 Johan Ludvig Holstein / Niels Hansen / Hans Dønnergaard
 1883 Johan Ludvig Holstein / Christen Berg
 1885 Johan Ludvig Holstein / Niels Hansen / Hans Dønnergaard
 1886 Johan Ludvig Holstein / Niels Neergaard
 1887 Johan Ludvig Holstein / Henning Jensen
 1888 Johan Ludvig Holstein / C.C. Alberti
 1890 Viggo Hørup / N. Hansen

Litteratur

- Adriansen, Inge: *Erindringssteder i Danmark. Monumenter, mindesmærker og mødesteder*. Museum Tusulanums Forlag 2010, s. 320-24.
- Begtrup, Holger: *Det danske Folks Historie i det 19. Aarhundrede*. Gyldendal 2. udg. 1917, spec. S. 419-59.
- Bredsdorff, Morten: *Thomas Bredsdorff. En dansk højskolemand*. Det Schønbergske Forlag 1953, s. 120-22.
- Bruun, Niels Jørgen: "Folkemøde i Herthadalen" i: *Dagbladet* 29.5.1999.
- Bruun, Niels Jørgen: "En meget våd folkefest" i: *Dagbladet* 7.6.1999.
- Christensen, Chr.: "Grundlovsfesten i Herthadalen i 1877" i: *Roskilde-Føljetoner* nr. 1 1927, s. 23-28.
- Christensen, Tom: *Lejre bag myten*. Aarhus Universitetsforlag 2016.
- Denman, Henrik: "Kampen for bondestandens politiske magt" i: *Nyt i Lejre* 1988, nr. 4, s. 15-19.
- Friisberg, Claus: *På vej mod et demokrati*. Fremad 1975.
- Hansen, Hans-Ole: *Herthadalen i Lejre*. Lejre 1988.
- Hansen, Hans-Ole: "Om en mærkelig dal i Lejre" i: Robert Dumong (red.) i *Lejre Bogen* 2010, s. 23-30.
- Henrichsen, Erik: "Holstein Ledreborg" i: *Mændene fra Forfatningskampen*. Gyldendal 1913, bd. 1, s. 277-314..
- Hilden, Hans Peter: *Grev J.L. Holstein-Ledreborg som politiker indtil 1890*. Speciale Københavns Universitet 1965. 162 s.
- Jensen, Hans: *Myten om det "lille" Danmark*. Udgivet af Arthur Jensen 1941.

- Larsen, Helge: "Johan Ludvig Holstein" i: Sv. Cedergreen Bech (red.): *Dansk Biografisk Leksikon*. Gyldendal 1980, bd. VI, s. 526-29.
- Nordengaard, J.P.: "Herthadalsmøderne. Spredte Træk af Lejrengens politiske Historie" i: *Fra Københavns Amt 1941-42*, s. 3-55.
- Nørgaard, Fred.: *Danmark fra 1864 til Genforeningen med Sønderjylland*. København: Aschehoug 1920. 115 s.
- Poulsen, Leif Bo: "Festpladsen i Klosterskoven" i: Bent Hansen m.fl. (red.): *Træk af Vibys historie i forrige århundrede*. Ramsø Lokalhistoriske Forening 2012, s. 38-41.
- Schrøder, Niels: "Beowulf forstået i samspil med historie/arkæologi og geologi" i: *Historisk Årbog fra Roskilde Amt 2008*, s. 215-16.
- Toftgaard, Jens: *Kampen om København. Magt og demokrati i byens rum 1870-1901*. 2019.
- Warring, Anette: *Historie, magt og identitet – Grundlovsfejringer gennem 150 år*. Aarhus Universitetsforlag 2005. 245 s.
- Wendel-Hansen, Jens Lei: "Grevernes fejde – et aristokratisk oprør i demokratiets ungdomsår" i: *Landbohistorisk Tidsskrift 2013*, nr. 2, s. 75-103.

Noter:

- 1 Festpladsen i Klosterskoven ligger mellem Viby Sj. og Borup Vi har ikke meget viden om de folkelige møder i Klosterskoven i 1800-tallet. Mest omtale har der været om den store grundlovsfest i 1875, hvor deltagerne kom fra store dele af Sjælland og også med tog fra København. Området hørte til Køgekredsen, hvor Alberti blev valgt flere gange. Han var en af talerne på mødet, hvor også nabokredsens folketingsmedlem, Johan Ludvig Holstein, talte. Tak for bidrag til artiklen fra Leif Bo Poulsen.
- 2 Adriansen 269. Herthadalen udgør i dag også en del af vandre- og cykelruten Gudernes Stræde, som strækker sig fra Køge Bugt til Vellerup Vig ved Isefjorden.
- 3 Greverne på Ledreborg omtales nogle steder under navnet Holstein-Ledreborg og andre steder blot med navnet Holstein. I artiklen bruges konsekvent navnet Holstein.
- 4 Adriansen 332.
- 5 I 1830'erne voksede nationalismen frem i Danmark og Slesvig-Holsten. Samtidig blev den sproglige bevidsthed større i det danske hertugdømme Slesvig, hvor det tyske sprog var udbredt. Den slesvigske stænderforsamling gjorde i 1838 den danske konge opmærksom på, at dansk var understimuleret i hertugdømmet. Det resulterede i, at Christian 8. den 14. maj 1840 udsendte et sprogreskript, der skulle styrke det danske sprog.
- 6 Begtrup 439.
- 7 Warring 36.
- 8 Nordengaard 4.

- 9 Bondevennerne var betegnelsen for en alliance i 1840'erne og 1850'erne mellem medlemmer af de liberale og bonde- og husmandsbevægelsen.
- 10 Hans-Ole Hansen 2010, 29.
- 11 Hans-Ole Hansen 1988, 9.
- 12 Dannevirkeforeningen blev stiftet 29. januar 1861 i København og havde som program bl.a., at beholde Slesvig i det danske rige. Medlemmerne mente, at det slesvig-holstenske oprør i 1848 gik ud på at løsrive hertugdømmerne fra Danmark og lægge dem ind under Tyskland, og det ville svække dansk nationalitet og den grundlovssikrede frihed.
- 13 Illustreret Tidende 16.6.1861.
- 14 Hæftet havde titlen "Grundlovsfesten i Herthadalen, den 5te Juni 1861" og indeholdt sange af Grundtvig, P.S., C. Ploug, P.S. og En gammel Landsbypræst.
- 15 Berlingske Tidende 6.6.1861.
- 16 Morgenposten 18.6.1862.
- 17 Nordengaard 20.
- 18 Den politiske scene var i årtierne efter Junigrundloven fra 1849 broget. Under Junigrundloven i årene frem til 1866 kunne det politiske spektrum groft sagt opdeles i tre: et helstatstro Højre, et nationalliberalt Centrum og et tredelt Venstre, primært med tilslutning fra bønder og husmænd. I 1870'erne blev de nationalliberale opslugt af Højre, der stod overfor bøndernes forenede Venstre. Det Forenede Venstres program fra 1870 fastslog, at Junigrundloven i dens fulde omfang er folkets moralske ret. I de følgende årtier bestod der et skrøbeligt sammenhold mellem de forskellige grupper i Venstre.
- 19 Det lykkedes i 1866 de konservative kredse med rod blandt landets godsejere at få gennemført en revision af grundloven, som bl.a. indebærer, at kongen og de største ejendomsbesiddere fik ret til at besætte de fleste pladser i Landstinget. Det var et demokratisk tilbageskridt, men folkestyret var dog en realitet og enevældens epoke endegyldigt forbi. Vedtagelsen af grundloven i 1849 havde haft stor folkelig opbakning, og grundlovsdagen 5. juni blev en national mærkedag.
- 20 Henrichsen 283.
- 21 Henrichsen 303.
- 22 De danske Vaabenbrødre var en dansk forening af krigsveteraner fra de slesvigske krige. Foreningen blev stiftet i 1859 af veteraner fra Treårskrigen og var i hele sin levetid kun åben for personer, der havde deltaget i de to krige. Det havde Johan Ludvig Holstein.
- 23 Roskilde Tidende 31.5.1874.
- 24 Roskilde Tidende 7.6.1877.
- 25 Berlingske Tidende 7.6.1877.
- 26 Nordengaard 27.
- 27 Nordengaard 28.
- 28 Nordengaard 29.

- 29 Dagbladet 10.12.1983.
- 30 Roskilde Dagblad 19.6.1888.
- 31 Roskilde Tidende 14.6.1888.
- 32 Roskilde Tidende 16.6.1888.
- 33 Roskilde Tidende 19.6.1888.
- 34 Toftgaard.
- 35 Roskilde Dagblad 5.6.1889.
- 36 Bredsdorff 120.
- 37 Bredsdorff 122.
- 38 Adriansen 324.

Herredskunstnerne på Roskildeegnen og fortidsminderne i dag

Af Claus Helweg Ovesen

Roskildeegnen er rig på oldtidsminder i form af stendysser, jættestuer og gravhøje. De berømte minder ved Gammel Lejre er allerede beskrevet af Ole Worm i 1600-tallet med henblik på bevarelse, og fra midten af 1800-tallet begyndte Nationalmuseet at registrere fortidsminder systematisk ved udsendelse af både arkæologer og personer, der kunne opmåle og tegne på de såkaldte herredsrejser. Her fik man både beskrevet, opmålt og ikke mindst tegnet eller akvarelmalet minderne i det landskab, som omgav dem. Det er herredsrejsernes mange, smukke "portrætter" af fortidsminder, som har inspireret mig til denne artikel.

Tidsskriftet *Skalk* udgav allerede sidst i 1960'erne en samling reproduktioner med herredtegnernes afbildninger, som jeg anskaffede. Jeg fæstnede mig særligt ved to akvareller af Jakob Kornerup, der afbilder dysser på Roskildeegnen, bl.a. Losdysse ved Vigen nord for Salmosen omkring det nederste af Hove å, hvor man i horisonten skimter Roskilde Domkirke.

Allerede i 1809-11 havde man fredet ca. 200 fortidsminder på basis af indberetninger til Oldsagskommissionen. I årene herefter blev en række fortidsminder beskyttet med frivillige fredninger, men der var endnu ikke lovhjemmel til at gennemføre fredninger mod lodsejerens ønske. I 1835 var antallet af frivilligt fredede fortidsminder på denne måde steget til ca. 7.500. Den systematiske, dækkende registrering startede med bevilling på finansloven i 1873 og kan siges stadig at foregå i dag med en række provinsmuseers løbende tilsyn med jordfaste fortidsminder indenfor deres område. Inden den generelle fredning af minderne med naturfredningsloven i 1937 blev der indgået en lang række fredningsaftaler med lodsejere til jord med minder, og fredningen blev beseglet med et smukt diplom, som nok stadig kan ses pryde væggen hos mangan en ejer af jord med fortidsminder (fig. 4).

Fra 1800-tallets første halvdel er det også værd at nævne flere guldaldermaleres store interesse for oldtidsminderne. Det er et vigtigt element i tidens nationalromantik, at man interesserer sig for "fædres grave" og tager dem med i tegne-

Claus Helweg Ovesen (f. 1945), cand.scient., biologi. Har arbejdet i stat, amt, på Kalundborg Museum og på Roskilde Universitet med naturfredning og natur- og kulturvejledning. Desuden frivilligt arbejde indenfor naturvejledning og billedkunstformidling.

Kort med Sømme, Ramsø, Tune og Voldborg herreder og deres sogne. De tre førstnævnte dækker geografisk den nuværende Roskilde kommune (vist med rød linje). Både herreds- og sognenavne anføres typisk på herredskunstnernes billeder. Undertiden anføres også "Københavns amt", som Roskilde amt hørte under fra 1808 til 1970. (Korttegning: Cille Krause).

de og malede landskabsskildringer, i flere tilfælde som hovedmotiv. Det gælder f.eks. et hovedværk af J.Th. Lundbye med en dysse ved Raklev lidt NV for Kalundborg (1839, Thorvaldsens Museum) og et stort maleri af Dankvart Dreyer med en dysse på Brandsø i Lillebælt (1842, Brandts i Odense). Sammenligner man Lundbyes billede af Raklev-dyssen (Thorvaldsens Museum) med et aktuelt foto, kan man dog se, at kunstnerisk og æstetisk interesse former dyssekammeret med et stort "kighul", som det ikke har i virkeligheden, og højen gøres også noget højere, end den egentlig er. Den slags friheder tager herredskunstnerne sig ikke – deres opgave er i første omgang en troværdig gengivelse af mindet, selv om den også tit får kunstnerisk værdi.

Det er velkendt, at stendysserne i dag ikke har bevaret den form, de havde ved anlægget tilbage i bondestenalderen. Her holdt randstenene sammen på en jordhøj nogenlunde på deres højde, og af dyssekammeret så man hovedsageligt kun dækstenen. Hele mindet kunne tillige have været dækket med bestrøning af mindre sten. Det, vi ser i dag, er ofte betegnet som ruiner af oldtidens bygværker, men de har alligevel både stor videnskabelig og landskabelig betydning.

Fig. 1a og b. Dysse på Raklev mark lige nordvest for Kalundborg malet af J.Th. Lundbye 1839 (Thorvaldsens Museum) og til sammenligning fotograferet fra samme synsvinkel i dag.
Foto: C. Helweg Ovesen.

Herredsinddelingen og herredsvise rejser til fortidsminder

Som geografisk afgrænsning for denne artikel er af praktiske grunde valgt den nuværende Roskilde kommune, men som anført skete berejsningen af fortidsminder i 1800- og først i 1900-tallet herreds- og sognevis. Herred er en gammel, administrativ enhed, som i ældre tid udgjorde hvad der svarer til en *retskreds*, hvor en herredsfoged var kongens stedlige repræsentant ved herredstinget, der skulle afgøre større retstvister.

Som primær, arkæologisk ansvarlig berejser i de tre herreder fra 1885 og fremefter anføres museumsassistent Vilhelm Chr. Boye (1837-96), knyttet først til Oldnordisk Museum og fra 1892 til det nyoprettede Nationalmuseum. Ved siden af den videnskabelige arkæologi var han en flittig formidler af fortidsmindestof gennem populære avisartikler. Han var også en aktiv udgraver og den første, der i den forbindelse benyttede fotografering til dokumentation.

Ovenfor er allerede nævnt arkæologen og kunstmaleren Jacob Kornerup (1825-1913), der med sine uddannelser dækkede både det fortidsmindefaglige og kunstneriske som berejser. Kornerup er nok allermest kendt som registrerer og restaurerer af mange kirkers kalkmalerier.

En anden, mindre kendt, men også vigtig skikkelse, er A.P. Madsen (1822-1911), der både var uddannet på Kunstakademiet og som landmåler i militæret, hvor han fik rang af kaptajn, inden han kom til Nationalmuseet. Han har forfattet og illustreret et omfattende værk med egne afbildninger af både jordfaste fortidsminder og oldsager. Minderne blev tegnet og opmålt i felten, og Madsen overførte så siden mange af sine illustrationer til trykplader, og trykkene indgik som plancher i værket, der udkom i flere bind.

Bevarelse og forvaltning af fortidsminderne i dag og myndighederne bag dette

Herredsrejserne førte til ret så nøjagtige beskrivelser og opmålinger og i mange tilfælde også billeder af minderne i

Fig. 2a og b. Fortidsmindepleje med le og med den moderne buskrydder, som benyttes af Roskilde kommune.

landskabet, hvor de så kan opsøges og fotograferes i dag. Berejsningerne blev i mange tilfælde fulgt op med fredningsaftaler. Dette fredningsarbejde for fortidsminder har karakter af pionerarbejde, idet en egentlig naturfredningslov først kom i 1917, og en generel fredning af jordfaste fortidsminder først skete med lovændring i 1937. Disse bestemmelser findes i dag som kapitel i museumsloven. Beskyttelsen blev i 1969 fulgt op med etablering af en 100 meter bred fredningszone regnet fra foden af det enkelte fortidsminde; disse bestemmelser findes stadig i naturfredningsloven.

Der er i dag en fordeling af de såkaldte antikvariske beskyttelsesopgaver, sådan at det er en række museer landet over, der for Kulturarvsstyrelsen varetager det arkæologiske og kulturhistoriske tilsyn og beskyttelse af de jordfaste fortidsminder. Større eller mindre anlægsarbejder, der berører fortidsminder eller deres nære omgivelser, skal således forelægges for museet, der også regelmæssigt fører arkæologisk tilsyn med dem. Roskilde Museum ligger for vores område inde med et stort materiale af beskrivelser og fotodokumentation for fortidsmindernes tilstand gennem de sidste 100 år, hvor landet har haft en antikvarisk lovgivning, først i naturfredningsloven og nu som nævnt i museumsloven. En vigtig rolle for museet er at træde til, hvis der ved anlægsarbejder konstateres arkæologisk eller historisk materiale, men det drejer sig her primært om minder, der ikke er synlige i by eller landskab. Hvad angår de synlige fortidsminder, kan det være aktuelt med rådgivning om arkæologisk restaurering, hvis sten er væltet, eller der er kommet erosion ved publikums færden på og ved mindet. Et særligt problem er sikring af loftet i jættestuer, hvor der er hel eller delvis offentlig adgang til.

Kommunerne er nu de lokale fredningsmyndigheder, som står for den praktiske pleje af minderne. Det sker hovedsageligt i form af rydning og løbende slåning, der sikrer mod tilgroning, ordning af adgangsforhold og formid-

ling med skilte, foldere og nu også apps, hvor besøgende kan hente information (fig. 14b). Formidlingen sker selvfølgelig i samarbejde med museerne. Roskilde kommune har ansvaret for naturplejen på fortidsminder på privatejede arealer, mens Naturstyrelsen har det på statens arealer, dvs. i statsskovene og andre statsejede naturarealer.

Selv om det kan være flot med større træer på "fædres grave", så bør tilgroning som hovedregel holdes nede, da den dels kan beskadige evt. fund i dyssen eller højen og dels kan medføre alvorlige skader, hvis større træer vælter og med rodkagen river jord op.

Roskilde kommune har for tiden et program for pleje af ca. 50 fortidsminder, og i sammenhæng hermed overvåger man også løbende deres tilstand. Arbejdet med rydning og slåning udføres i praksis for kommunen af erhvervssammenslutningen "Skovdyrkerne - Øerne". Det sker efter følgende, her kortfattet gengivne, instruks:

- På de gravhøje, hvor der plejes to gange, sker første pleje ultimo juni. For de gravhøje, hvor der plejes én gang, sker plejen primo august og afsluttes senest 15. oktober.
- Plejen består af slåning af vegetation med efterfølgende nedrivning og bortkørsel eller afbrænding ved højen. Bortkørsel er betinget af, at det er muligt at køre til fortidsmindet. Det vil sige, når der enten lige er høstet og endnu ikke jordbearbejdet, eller når der er frøgræs på tilgrænsende arealer. I flere tilfælde, hvor det ikke generer lodsejeren, kan det afslåede materiale efterlades ved foden af højen.
- Slåningen foretages de fleste steder med buskrydder.

Plantevæksten på fortidsminderne følger naturligvis årstiden, så der i løbet af sommeren gror højt græs og urter op, som delvis skjuler stenene. Før i tiden var minderne ofte med i græsnings-arealer, eller lå efter høsten åbne for datidens eftergræsning på markerne. Dette er tit ikke længere tilfældet, og derfor vil en slåning hvert eller hvert andet år, som typisk indgår i kommunens plejeplan, have stor betydning for mindernes fremtræden.

Biologiske interesser

Danmark er et lille og meget intensivt opdyrket og udnyttet land. Fortidsminder og særligt gravhøjene har siden 1800-tal-

Fig. 3a, b og c. Blomster, der gror på Hvedshøj: den ret almindelige hulkravede kodriverer, den sjældnere tjærenellike og den meget sjældne bjergkløver.

let været kendt af danske botanikere som fristeder for plantelivet i det dyrkede land. På dem må der ikke foretages jordbehandling, gødes og sprøjtes med pesticider. Selv om der er en randeffekt fra den omgivende marker, så finder man ofte på minderne arter, som er i tilbagegang eller helt forsvundet fra grøftekanter, markdiger og andre udyrkede "pletter og streger" i landbrugslandet.

Et eksempel er den store Hvedshøj, en imponerende gravhøj lidt sydvest for Hvedstrup. Her finder man fra foråret og hen over sommeren arter, som den stadig nogenlunde almindelige hulkravet kodriverer, den på egnen ret sjældne tjærenellike og en decideret sjældenhed som skovkløver. Denne kløver har faktisk her i landet sin hovedudbredelse på netop gravhøje og tilsvarende, ret tørre lokaliteter med let jord i NØ-Sjælland.

I sammenhæng med plantevæksten er der også zoologiske interesser knyttet til gravhøje og andre fortidsminder med kort græs- og urtevegetation i form af f.eks. sommerfugle, gravende bier og krybdyr som hugorm og markfirben.

I lyset af de væsentlige, botaniske interesser har Roskilde kommune for tiden et botanisk overvågningsprogram i gang for minderne, som ventes afrapporteret i løbet af dette år.

Fortidsmindernes betydning i landskabet i dag

Siden herredsberedsernes virke fra midten af 1800-tallet har man i det danske samfund og dets relevante myndigheder

Fig. 4. Det fine diplom, som blev givet af Nationalmuseet til lodsejere med fredningsaftale for fortidsminde på deres jord.

været opmærksomme på vores jordfaste fortidsminders store betydning, både arkæologisk-videnskabeligt og i meget høj grad også landskabsæstetisk, og ligeledes på, hvor vigtigt det er at have en grundig registrering af minderne.

Johs. V. Jensen kan siges at sammenfatte det hele: landskabet, naturen, højene og oldsagerne i vers 4 til 6 fra sangen: "Hvor smiler fager den danske kyst" fra 1925, egentlig skrevet som lejlighedssang til dansk-amerikanernes hjemkomst med Atlanterhavsbåden. Med baggrund i hans egen interesse for landskab, natur og arkæologi kommer digteren på poetisk vis smukt rundt i emnet:

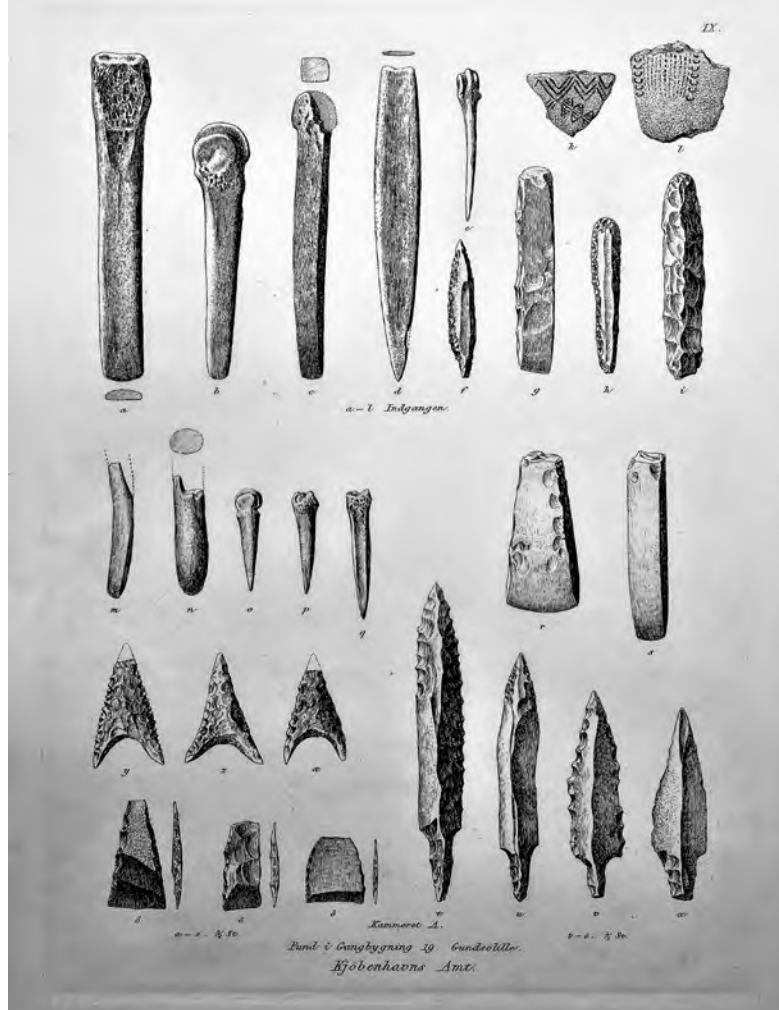
*Der driver høduft med krydret vind.
Igennem engen en å sig slynger.
Og lærken ringer skærsommer ind,
mens vilde blomster ved grøften gynger.
Gravhøje kroner
det grønne land.
Hvor skønt fortoner
sig sø og strand!*

*Alvorlig taler ved alfarvej
med grønsvær tækket de gamles grave.
Henfarne slægter – forglem dem ej!
i arv de gav dig en ædel gave.
Henfarne slægter
i landets marv
sig ej fornægter.
Bevar din arv.*

*Hvad hånden former er åndens spor.
Med flint har oldbonden tømret, kriget.
Hver spån, du finder i Danmarks jord,
er sjæl af dem, der har bygget riget.
Vil selv du fatte
dit væsens rod,
skøn på de skatte,
de efterlod!*

Stendyssens kammer signalerer noget nationalt, gammelt og solidt, og enkle aftegninger af den er i en række tilfælde brugt som logo for danske virksomheder. Den æstetiske glæde over fortidsmindet i landskabet, som vi også finder udtrykt i herredskunsthernes tegninger, er lige så aktuel i dag

Fig. 5. En billedside, tavle IX, med oldtidsfund fra gangbygning (jættestue) ved Gundsølle. Tegnet af A.P. Madsen i hans værk fra 1896 med afbildninger af gravhøje og gravfund fra stenalderen.

som dengang, de for 100-150 år siden drog rundt og omhyggeligt registrerede denne værdifulde del af landets kulturarv. Fotografiet var kommet til allerede omkring midten af 1800-tallet, men vi kan i dag glæde os over, at Nationalmuseet fortsatte med at bruge kunstnere i herredsregistreringerne helt op i begyndelsen af 1900-taller. Her repræsenterer Kørnerup og Madsen to af de fineste. Deres billeder er sikkert stedbestede med fortidsmindet i landskabet og giver bl.a. et vist billede af, hvordan landet dengang med græsning, høslæt og udnyttelse af ved til brænde var mere åbent, og ofte mere vådt, end det er i dag.

Tak

Under arbejdet med denne artikel har jeg modtaget megen hjælp fra museumsinspektør, arkæolog Cille Krause, Roskilde Museum, fra biolog Klaus Andersen i Roskilde kommune, der er ansvarlig for plejeprogrammet, og endelig fra Ib Nielsen, Gundsø lokalhistoriske Forening, der har lånt mig fotos og er kommet med interessante detaljer om Lammedyssen og Søgårdsdyssen. Alle bedes modtage min hjertelige tak.

Elleve fortidsminder i Roskilde Kommune med sammenligninger mellem herredskunstnernes billeder og mindernes tilstand i dag. Fotografierne er så vidt muligt taget i samme synsvinkel som på herredskunstnernes tegninger, akvareller og grafik, som viser tilstanden i 1800-tallet.

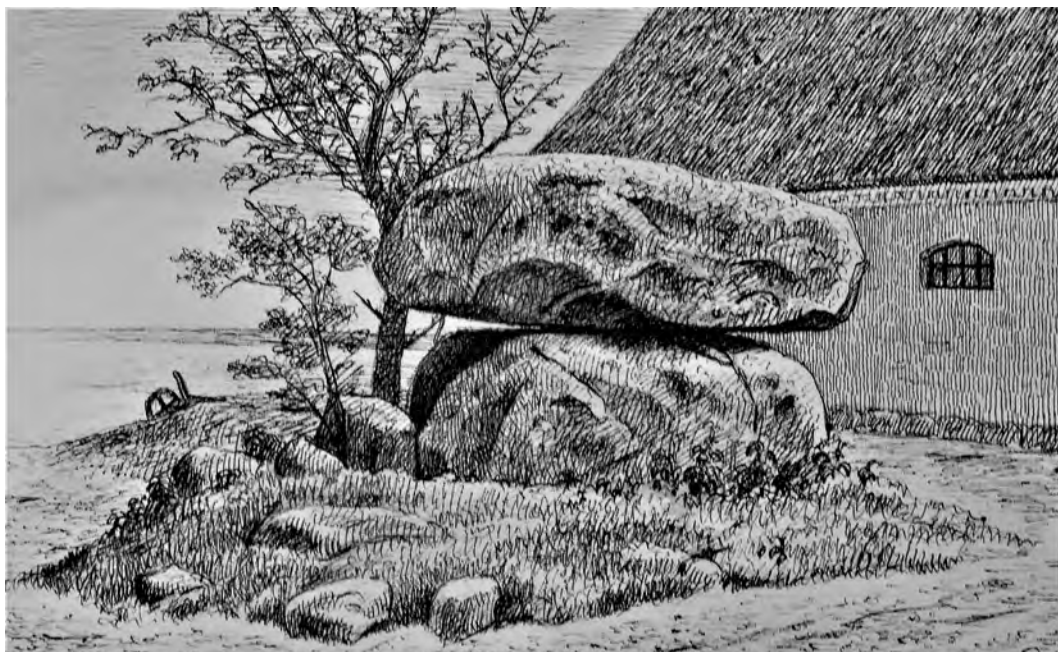

Fig. 6 og b. Dyssegårdens dysse mellem Jyllinge og Gundsømagle (A.P. Madsen). Det er næsten kun det store dyssekammer, som er bevaret; bygningen på Madsens tegning er der ikke mere, men andre er kommet til på stedet. Man kommer ind til Dyssegård ad en markvej fra Frederiksborgvej. Dyssen står i dag i et gårdmiljø, hvor bl.a. handlende parkerer for at komme til gårdbutikken. Sagnet af den senere (i 1900-tallet) tilkomne fredningszone på 100 meter omkring jordfaste fortidsminder erkendes her tydeligt. Foto: C. Helweg Ovesen.

Fig. 7a og b. Hødysse lige øst for Gundsømagle (J. Kornerup). Imponerende langdysse med et kammer med kæmpe dæksten. Den ligger smukt synligt lige øst for Gundsømagle omgivet af en mark med nu tilsyneladende vedvarende græs. Den har inspireret Kornerup til et af hans gode "fortidsmindeportrætter". Foto: C. Helweg Ovesen.

Fig. 8a og b. Losdysse nord for Hove å og sydøst for Vigen, Roskilde Fjord (J. Kornerup) Dyssen er akvarelmalet af Kornerup 1864 og senere også motiv for oliemaleri i 1866; den er fredet i 1889. Den ligger i dyrket mark, men lige øst for et hegn, som man kan færdes ad. Den smukke udsigt til domkirken, som Kornerup har med på sit billede, får man dog først, når man bevæger sig over på vestsiden af dette hegn. Man sagde, at Roskilledrenge Kornerup havde det bedst, når han befandt sig indenfor synsvidde af domkirken, hvor så meget af hans indsats var lagt. Ifølge sagn byggede kong Ungsvend af Sverige, Norge og Jylland dyssen som offersted, hvilket dog også siges om andre stenaldergrave i nærheden. Foto: C. Helweg Ovesen.

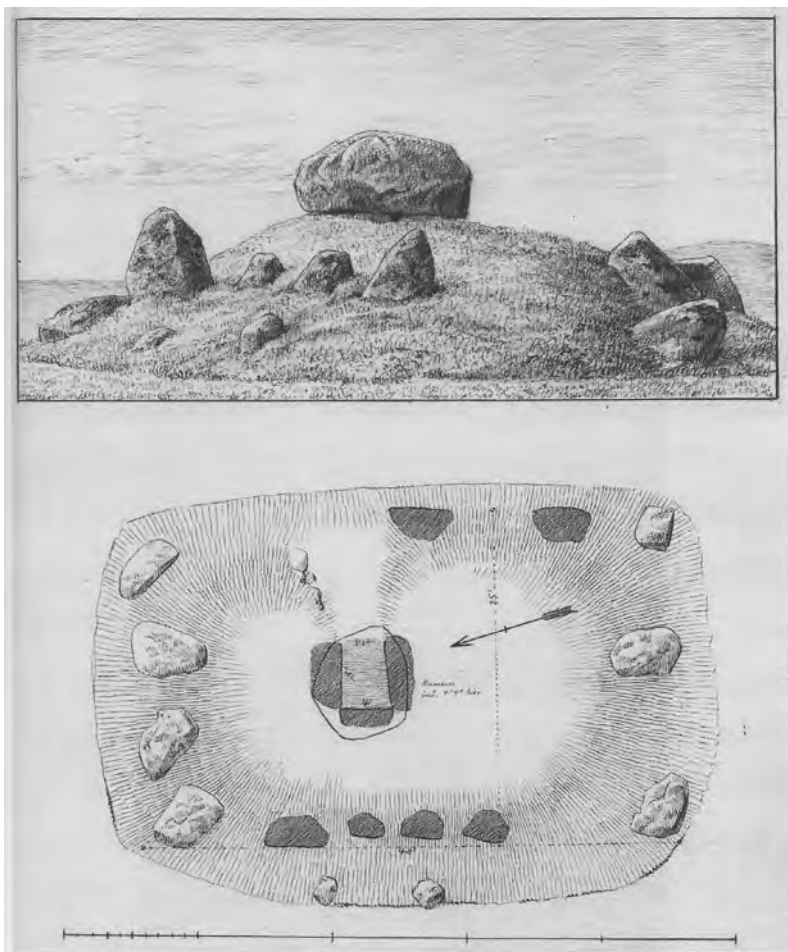

Fig. 9a og b. Runddysse nord for Tågerup (A.P. Madsen). Runddysse med ganske velbevaret jordhøj og randsten. Den ligger let synligt på østsiden af vejen mellem Tågerup og Gundsømagle. Foto: C. Helweg Ovesen.

Fig. 10a og b. Langdysse ved Søgård, sydvest for Kirkerup (J. Kornerup). Dyssen er motiv for en af Kornerups mest kendte fortidsmindeskildringer med en dreng, måske hyrdedreng, som kigger ind i kammeret. Den ligger i dyrket mark, men let synlig fra vejen mellem Kirkerup og Tågerup. Ved besøg i 2012 var den stærkt tilgroet, men ved henvendelse til Roskilde kommune, bl.a. fra Gundsø lokalhistoriske Forening, blev den ryddet i 2013. På fotografiet er min genbo Mie påklædt ligesom Kornerups hyrdedreng. Foto: C. Helweg Ovesen.

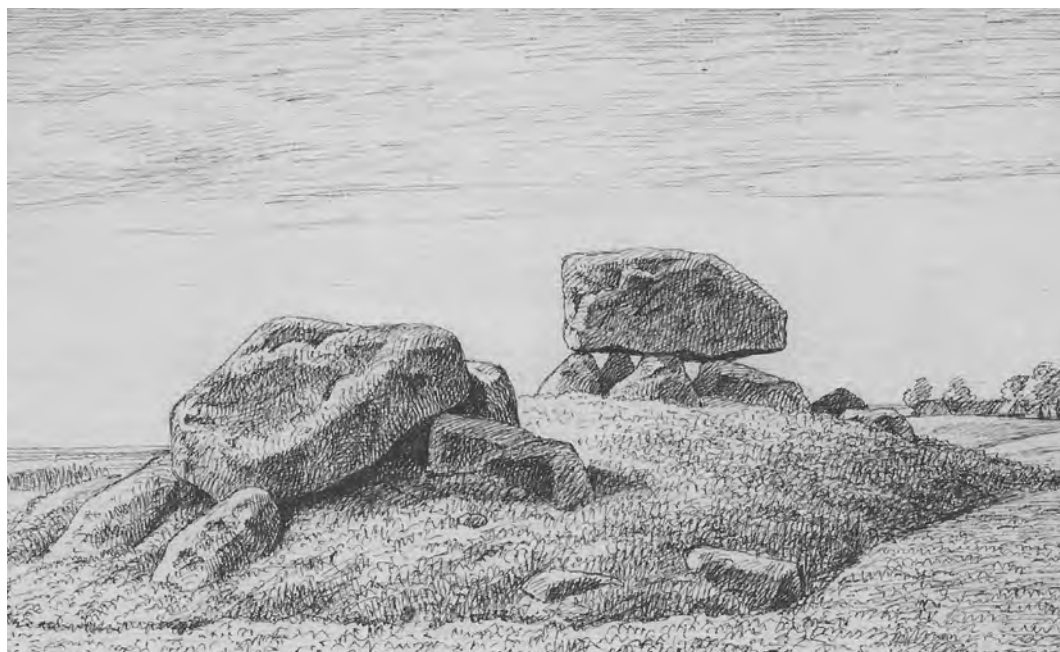

Fig. 11a og b. Langdysse ved gården Enemærke lige nord for Hvedstrup (A.P. Madsen) med to dyssekammer, hvor det vestlige er styrtet sammen på tegningen og i dag forsvundet, mens det østlige kammer står som skildret af Madsen. En anden langdysse ligger umiddelbart vest herfor. Lidt nord for Hvedstrup går en sti på vestsiden af vejen hen til dysserne. Foto: C. Helweg Ovesen.

Fig. 12a og b. Dobbeltjættestue (også kaldet Tvillingejættestuen) ligger sydvest for Gundsølille (A.P. Madsen). På Madsens akvarel ses øverst dækstenene over jættestuens kamre. Der er fyldt jord på højen ved restaureringer i 1901 og 1919. 1989 er der bl.a. inde i kammeret foretaget ny afstivning af loftet med et stort vinkeljern. Foto: Ib Nielsen.

Fig. 13a og b. Lammedysse lige øst for Ågerup (A.P. Madsen). En langdysse, der ligger let tilgængeligt ved markvejen, der går østsydøst ud af Ågerup og indgår i et stisystem, som fører forbi flere dysser. Den opretstående, ret høje, østlige randsten på sydsiden af Lammedysse fik den specielle skæbne at blive fjernet i 1921 og anvendt som genforeningssten, som nu står foran biblioteket i Ågerup. Det er tydeligt, når man sammenligner Madsens tegning med nutidigt foto, at Madsen-billedets oprejste sten på dyssens sydside mangler i dag. Foto: Ib Nielsen.

Fig. 14a og b. Hvedshøj sydvest for Hvedstrup (ingen herredstegning). Det er ikke lykkedes mig at finde nogen herredstegning af Hvedshøj, men den tages alligevel med på grund af sin imponerende størrelse, og fordi den som lettilgængeligt udsigtspunkt ofte benyttes og desuden som anført rummer en fin "gravhøjsflora". De store dimensioner (6 m høj) har medvirket til, at påvirkning af gødning fra de omgivende marker gør sig lidt mindre gældende til gavn for dens flora. Den er bevokset med et stort og nogle mindre bøgetræer, men øvrig opvækst bør fortsat holdes væk, som det er anført i Roskilde amts plejeplan fra 1991. En marksti fører fra Hvedshøj mod syd til det af Roskilde amt genoprettede vådområde Hvedstrup Engso. Hvedshøj indgår sammen med Enemærke-dysserne i oldtidsstien "Slettelandet", hvor der er oplysende skiltning. På bl.a. disse to punkter kan der yderligere hentes information via en app. Fotos: C. Helweg Ovesen.

Fig. 15a og b. Dyssekammer lige vest for Himmelev bæk og 1 km nord for Marbjerg vandværk ved Slæggerupvej (A.P. Madsen). Kun det markante kammer er tilbage, ligesom det var tilfældet, da Madsen tegnede dyssen. Den har sandsynligvis været del af en rundhøj. Adgangen til fortidsmindet er vanskelig. Foto: C. Helweg Ovesen.

Fig. 16a og b. Langdysse med to kamre ½ km syd for Søster Svenstrup (A.P. Madsen). En imponerende dysse med to kamre bygget af meget store sten. I Roskilde kommunes sydligste del, liggende let synligt ved den lille vej, der går syd ud af Søster Svenstrup til Radhuse. Bemærk, at der synes at have været tilgroning med træer og buske, da A.P. Madsen tegnede dyssen og senere tog dette med i sin grafiske gengivelse. Foto: C. Helweg Ovesen.

Litteratur:

- Danmarks Naturfredningsforening og Roskilde kommune 2009: *Naturperler i Roskilde kommune* (kort i 1:30.000 med tekst vedr. 19 områder af særlig natur- og kulturhistorisk interesse).
- Dehn, T. et al 2000: Jættestuen ved Gundsølille s. 195-215 i: Klekkendehøj og Jordehøj. Restaureringer og undersøgelser 1985-90. *Stenaldergrave i Danmark bd. 2*. Nationalmuseet og Skov- og Naturstyrelsen.
- Ebbesen, K. 1985: *Fortidsminderegistrering i Danmark*. Fredningsstyrelsen.
- Ebbesen, K. 1993: *Stendysser og jættestuer*. Odense Universitetsforlag.
- Ebbesen, K. 2007: *Danske dysser* (Danish Dolmens). Attika.
- Eriksen, Palle og Niels H. Andersen. 2014: *Stendysser – arkitektur og funktion*. Jysk Arkæologisk Selskabs skrifter.
- Høj, Mette ed. 2013: *Jacob Kornerup – maler, arkæolog & konservator*. Roskilde Museums forlag.
- Kulturarvsstyrelsen 2003: *Sikring af fortidsminder*. Nye regler for finansiering af arkæologiske undersøgelser i forbindelse med jordarbejde.
- Leth, P. 1992: Gravhøjsfloraen i Roskilde Amt. *Urt 16*: s.3-8.
- Madsen, A.P. 1868-76: *Afbildninger af danske Oldsager og Mindesmærker*.
- Madsen, A.P. 1896: *Gravhøje og Gravfund fra Stenalderen i Danmark*.
- Nielsen, Ib 2013: Den forsvundne stendysse ved Kirkerup. *Egnshistorisk Nyt nr.4*. Gundsø.
- Nielsen, Ingrid (ed.) 1987: *Bevar din arv. Danmarks fortidsminder 1937-1987*. GEC Gads Forlag og Skov- og Naturstyrelsen.
- Ovesen, C. Helweg 2012: Smukke 1800-tals "portrætter" af Roskildeegnens fortidsminder – og minderne ligger der stadigvæk! *Jul i Roskilde 2012*.
- Ovesen, C. Helweg 2013: Stendysse ved Kirkerup ryddet for tilgroning. *Jul i Roskilde 2013*.
- Roskilde amt 1991: *Pleje af fortidsminder i Gundsø kommune* (internt kopieret rapport).
- Vestergaard, P. og J. C. Lausen 2009: Raunkiærs Maglehøj omkring 1915 og 2009. *Urt 33*: s.86-91.
- Vestsjællands amt 1997: *2 meter bræmmer omkring fortidsminder*. Folder udg. af Natur & Miljø, Vestsj. amt.
- Viborg amt, Kulturmiljørådet 2004: Gravhøje. Hæfte i serien "Landskaber i Viborg amt".

Links:

[https://dan.wikitrans.net/Fredede fortidsminder i Roskilde Kommune](https://dan.wikitrans.net/Fredede%20fortidsminder%20i%20Roskilde%20Kommune)

<http://www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/>

[http://www.natlan.dk/Baggrund%20projekter/Torgræsland afbrænding/afbrænding%20af%20gravhøje højene light.pdf](http://www.natlan.dk/Baggrund%20projekter/Torgræsland%20afbrænding/afbrænding%20af%20gravhøje%20højene%20light.pdf) (om gravhøjspleje ved afbrænding)

Garveribyen Roskilde

Af Svend Erik Christensen

Roskilde var i et halvt århundrede en af de byer i landet, der havde den største koncentration af garverier. I slutningen af 1800-tallet lå det dog ikke i kortene, at Roskilde skulle blive en af de byer, hvor der kom flere store industrigarverier de næste årtier. På det tidspunkt var der hverken flere eller færre små håndværksgarverier i byen end i andre provinsbyer.

Baggrunden for lokaliseringen af de mange industrigarverier i Roskilde er en række tilfældigheder, men skyldes også nogle specielle lokale forhold. Det var

- rigeligt med vand,
- erfaren arbejdskraft og
- gode transportmuligheder

Roskilde er kendt for sine mange kilder, og dermed rigeligt med vand, som garverierne har brug for. For det andet var der tilstedeværelsen af flere større garverier i byen. Den tredje forudsætning var let adgang til transport af råmaterialer og det færdige læder. Her var jernbanen en god hjælp.

Selvom garverierne fyldte meget i Roskildes industristruktur, er der endnu ikke skrevet en samlet fremstilling om "Garveribyen Roskilde". Den mest gennemarbejdede beskrivelse er et speciale fra RUC med titlen *Roskilde – industrihistorisk afsnit* fra 1990.¹

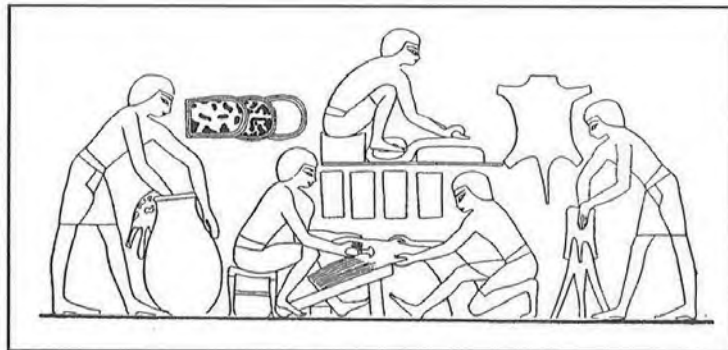
Der er generelt skrevet meget lidt om garverierne i Danmark. Der er dog tre bøger, som skal nævnes: *Københavns Garverlavs Bog*², *A/S Ballin & Hertz*³ og *Historien om garvere og garverier*⁴. Disse bøger sammen med materiale fra Lokalhistorisk Arkiv på Roskilde Bibliotek og artikler i tidsskrifter og lokale aviser har gjort det muligt at skrive denne artikel.

Artiklen er ikke et forsøg på at skrive historien om garverierne i Roskilde. Men den ser på de udviklingstendenser, der har været inden for branchen. Der er lagt særlig fokus på de perioder, hvor der var nogle kvalitative spring i udviklingen inden for branchen. Det er tre historisk set meget korte perioder. Det er for det første perioden, hvor garvningen blev udskilt som et selvstændigt håndværk, for det andet perioden hvor industrigarverierne erstattede håndværksgarverierne, og for det tredje perioden, hvor garverierne helt forsvandt fra byen.

Svend Erik Christensen, (f.1951) og folkepensionist. Medlem af bestyrelsen for Lokalhistoriegruppen Syd for Banen. Har særlig interesse for industrihistorie og by- og boligudvikling i Sydbyen.

Fig. 1. Ægyptiske garvere afbilledet fra en ægyptisk pyramide fra omkring 3000 fot.

Garvning er et ældgammelt håndværk

Menneskene har gennem hele historien benyttet skind til beklædning. For at forhindre, at skindene rådne, blev de bearbejdet og gennemgik en form for primitiv garvning. Først blev skindet skrabet rent for kød og fedtrest, bagefter blev det indgnedet med fedt og eventuelt lagt i urin og eller røget.

Senere begyndte man at bruge plantebark til garvningen. Den mest simple måde var at lægge bark på skindets kødside, senere brugte man udtræk af barken eller malet bark, som skindene blev lagt i sammen med vand.

Fra det gamle Ægypten, Rom og Grækenland er der fundet vidnesbyrd om garvning. Der blev den gang garvet på

Fig. 2. Feltgarver fremstiller vaskeskind. Træsnit fra middelalderen. Trykt fra Børge Dahl, 1981.

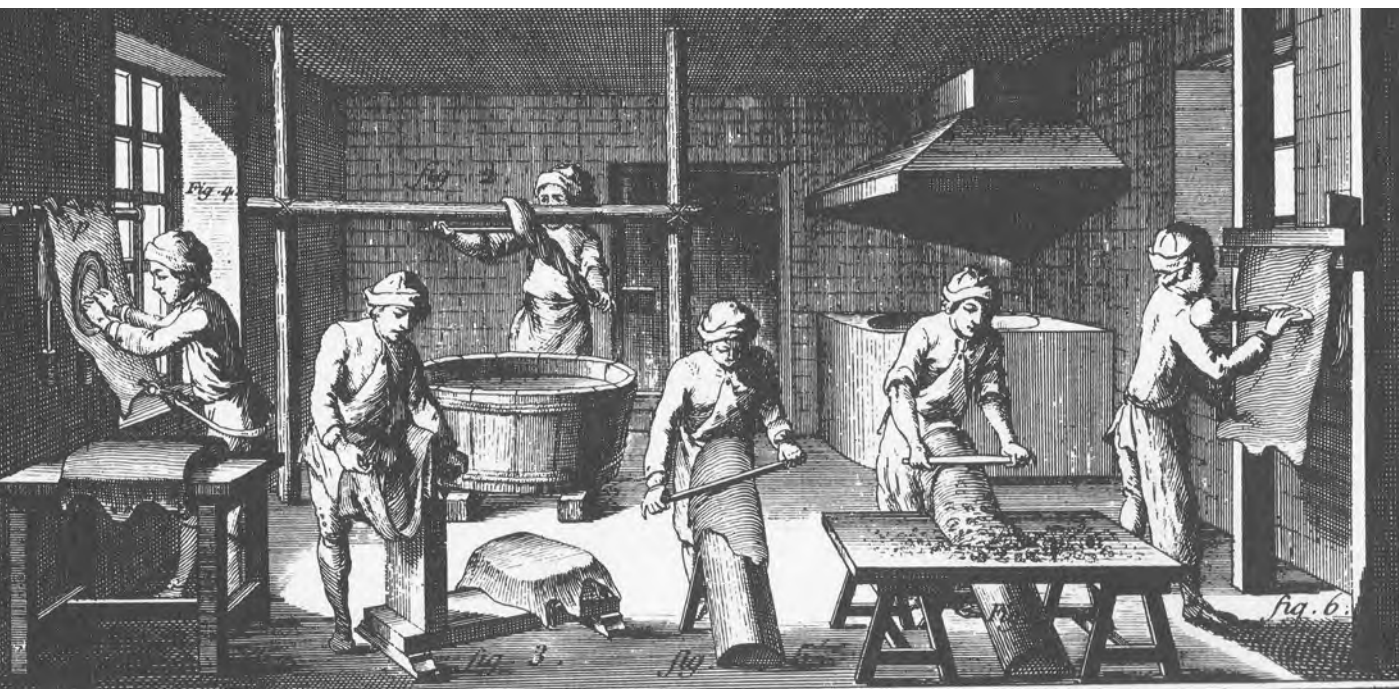

Fig. 3. Lohrgarvere garver huder. Træsnit fra middelalderen. Trykt fra Børge Dahl, 1981.

Fig. 4. Lohrgarvere færdiggør læderet. Træsnit fra middelalderen. Trykt fra Børge Dahl, 1981.

stort set samme måde, som det foregik i Danmark indtil for godt 100 år siden.

De første garverier kom til Danmark

I Europa blev garvningen udviklet op gennem middelalderen. I Tyskland kom de første egentlige selvstændige garverier i 1300-tallet. Tidligere var det en integreret del af andre skind- og læderbearbejdende håndværk. Den samme tendens ser vi også i Danmark med nogle hundrede års forsinkelse.

Fra stenalderen og op gennem Danmarks oldtid steg brugen af skind og læder til beklædning mv. I bronzealderen kom de første heste til landet, som havde brug for lædersetøj. De første lædersko og sandaler dukkede også op i den periode.

Flere fund fra jernalderen giver et godt indblik i, hvordan læderet blev brugt mere og mere. I fundene fra Illerup Ådal⁵ i Østjylland fra omkring år 200 e. Kr. er der fundet rester af lædersetøj sammen med de mange heste, som var blevet

Fig. 5. Tegning fra gården i Winthers garveri i Allehelgensgade. Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

ofret. Ud fra seletøjsbeslag er det muligt at rekonstruere den seletøjspragt, som jernalderens heste havde. Der var gået meget garvet læder til.

Fra udgravninger i Ribe er der fund fra 700-tallet.⁶ De viser, at læderhåndværk er udført i stort omfang i byen. Det drejer sig om skeder, punge, bæltter, remme og seletøj. Men langt det vigtigste er sko. Læderet var fremstillet af huder både fra okser, heste, får og geder. Og der har ikke været mangel på det. Det viser, at der i yngre jernalder har været en omfattende produktion af læder og vel også en egentlig stor-drift af garvningen.

Selvom det at bearbejde skind gennem en garveproces er kendt fra den danske oldtid så blev garvning først udskilt som et selvstændigt håndværk i 1600-tallet. Det var skomagere, som hidtil selv havde garvet det læder, som de skulle bruge. De solgte det også videre til de andre skomagere og andre læderhåndværkere.

Udviklingen gik hurtigst i København. Her var det de store skomagerværksteder, der koncentrerede sig om garvning og salg af det færdige læder. Det var ikke tilfældigt, at det var dem, der etablerede garverierne, da garvningen tog lang tid og krævede en stor investering i indkøb af huder, som først kunne sælges nogle år senere.

I København blev der også oprettet et håndværkerlav for garverne. Københavns Garverlav er fra 1635 og det var frem til dets nedlæggelse i 2006 det eneste garverlav i landet. Samtidig fik garverne eneret på at garve til salg, medens skomagere dog stadig kunne garve til egen produktion.

Med nogle årtiers forsinkelse kom der også garverier i provinsen. Fra slutningen af 1700-tallet var der en håndfuld garverier og feltberederier i den typiske danske købstad. Der

var ikke meget udvikling i deres produktionsmåde og størrelse de næste små hundrede år. Men mod slutningen af århundredet kan vi se tendenser, som pegede ind i en ny periode. Nogle begyndte at bruge dampkraft til bl.a. at drive barkmøllen. Men nok så vigtigt er det, at nogle af garverierne blev større med flere ansatte. Det gav en større produktion og mulighed for at skabe kapital, som var nødvendig for den industrialisering, som slog igennem omkring år 1900.

Garvning og garverier

Bearbejdning af skind og huder til det færdige produkt foregår på tre forskellige måder, som er bundet til hvert deres håndværk, nemlig garvere (egentlig lohrgarvere), feldberedere (egentlig hvidgarvere) og pelsberedere.

Det karakteristiske for alle de tre håndværk er, at de alle fremstiller råmaterialer til andre håndværkere. De har således ikke salg af færdigprodukter til befolkningen som sådan.

Garverens råmaterialer er huder fra kvæg og andre større dyr. Garvningen sker ved hjælp af (ege)bark og det færdige produkt er læder, som bruges af skomagere, sadelmagere mv. Feldberederens råmaterialer er små skind fra lam og kanner. Garvningen foregår ved brug af fedt eller alun. Det færdige produkt er vaskeskind, som primært blev brugt af handskemagerne. Pelsberedernes råmaterialer er skind med hår. Garvningen foregår som hos feldberederen med fedt og alun. Det færdige produkt er pelsværk, som bruges af buntmagerne.

Denne artikel omhandler hovedsagelig de egentlige garverier (lohrgarverne). Feldberederne uddøde som håndværk op gennem 1800-tallet. I Roskilde var der kun en feldbereder, som stadig var aktiv i slutningen af 1800-tallet. I Roskilde har der aldrig været egentlige pelsberedere.⁷

Produktionen fra råhuder til det færdige læder gennemgår 30 til 35 forskellige processer. Her beskrives processerne i det traditionelle håndværksgarveri. Men det er de samme processer, som huderne gennemgår i industrigarverier. Dog er produktionstiden nedsat fra omkring 2 år til nogle få måneder med brug af maskiner og kemikalier.

Produktionen kan groft deles op i fire hovedkategorier:

Klargøring af råhuderne sker ved at huderne udblødes og afhåres med kalk. De renses for kødrester og spaltes eventuelt. Til sidst afkalkes de og lægges i pyren⁸ for at blive udblødt inden garvningen.

Fig. 6. Feldbereder
Kruses ejendom Sko-
magergade 12. Roskilde
Lokallhistoriske Arkiv.

Garvning foregår i store kar ved brug af bark, der er malet og opløst i vand. Det er garvesyren i barken, der binder og fikserer proteinerne i huden, så det færdige læder kan holde i årevis.

Finish hvor de garvede hud efter tørring bl.a. farves, fal- ses (gøres lige tykke overalt) slibes og udspiles.

Slutkontrol hvor det færdige læder kontrolleres og opmå- les for at gøres klar til salg.

Roskildes skind- og læderhåndværkere efter reformationen
Etableringen af egentlige garverier skete som tidligere be- mærket langsommere i provinsen end i København. Og i Roskilde måske lidt langsommere end mange andre steder i landet. Det skal ses i sammenhæng med den nedgangsperi- ode, som byen havde efter reformationen og helt frem til midten af 1700-tallet. Perioden beskrives som "den lange de- pression" med faldende befolkningstal, svenskekrigene, by- brande og pest. Befolkningstallet og byen skrumpede ind efter reformationen, og faldt til et indbyggerantal på 972 per- soner. Det steg derefter meget langsomt, og i 1753, var ind- byggertallet oppe på 1550 personer. Bemærkelsesværdigt er det, at der i den samme periode skete et kraftigt fald i antal- let af håndværksvirksomheder, som arbejdede med skind og læder.⁹ I 1696 var der 41 håndværksmestre, der udgjorde 16 pct. af samtlige husstande, som arbejdede med skind og læ- der. Det faldt i 1753 til 21 eller kun 5 pct. af alle husstande.

I 1767 var der i Roskilde 3 feldberedere, 4 handskemagere, 4 sadelmagere, 1 bogbinder og 11 skomagere, som alle brug- te skind og læder som råmaterialer. Som det ses, er der ingen af de 23 håndværksvirksomheder, som var garvermestre. Der var dog 3 feldberedere, som hovedsagelig producerede vaskeskind, som blev brugt af byens 4 handskemagere.

Op gennem middelalderen var det skomagerne, som garvede deres skind. De mindre skomagere havde ikke ressourcer til selv at garve. Derfor købte de læderet hos de store skomagemestre. Mange af skomagerne boede i Skomagergade og i 1767 var der 11 skomagemestre i Roskilde.

Men allerede i det 16. og 17. århundrede omtales egentlig garvervirksomhed i Roskilde¹⁰, hvor læderet videresælges. I slutningen af 1600-tallet flytter en garver Niels Pedersen fra Aastrup til Roskilde for at drive garveri.¹¹ I begyndelsen af 1700-tallet klager Københavns Garverlav over at "Frederik Christophersen, skomager i Roskilde, banker og bereder alle de huder og skind, han kan overkomme for Christopher Birk, købmand samme sted".¹² I 1767 var der 3 feldberedere i byen, og det er sandsynligt, at flere af dem også garvede huder.¹³

I begyndelsen af 1800-tallet var der flere garverier og feldberedere i byen. Niels Kruse havde feldberederi i Skomagergade 12 fra slutningen af 1700-tallet. Isach Kruse havde samtidig et garveri i Skomagergade. Han blev medlem af Københavns Garverlav som "incorporeret Mester"¹⁴ den 15. oktober 1799.

Samtidig overtog garverne store dele af produktionen af læder fra skomagerne. De mindre skomagere og sadelmagere ophørte med selv at garve og var gået over til at købe læderet hos byens garvere. Men helt op i sidste halvdel af 1800-tallet var der dog stadig enkelte skomagere og sadelmagere, der selv garvede det læder de havde brug for.¹⁵

Der kom også nogle få nye garverier i byen. I 1834 var der 2 feldberedere og 3 garverier. Hos dem arbejdede der 4 svende og en lærling. De producerede læder og skind til byens 22 skomagere, 7 sadelmagere, 2 bogbindere og 2 handskemagere.

Det typiske håndværksgarveri

Garverens håndværk udviklede sig ikke meget fra den tidli-

Fig. 7. Garver Rasmussens ejendom på hjørnet af Ringstedgade og Bredgade. Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

ge middelalder til slutningen af 1800-tallet. Den enkelte garver beherskede hele arbejdsprocessen fra bearbejdning af råhuderne til det færdige læder.

Det typiske garveri i de danske købstæder som også i Roskilde bestod af et forhus ud til gaden, hvor garvermesteren med familie og eventuelle svende og lærlinge boede. Læderhandlen lå også ud til gaden. I gården foregik garvningen og bearbejdning af råhuderne udendørs året rundt og i al slags vejr. På gårdspladsen var der gruber, hvor huderne lå i kalk og bark. Der stod også nogle store kar med pyren. I side- eller baghuset fandtes barkmøllen og tørreloftet. Det var også her, at produktionen af det færdige læder fandt sted.

Håndværksgarverierne i 1800-tallet

Fra midten af 1800-tallet og århundredet ud var antallet af garverier og feldberedere rimeligt konstant i byen. Nye kom til, medens andre lukkede.¹⁶

I Fabriks- og industritællingen fra 1848 er der registret 4 garverier og 1 feldberejder i Roskilde. Det var felbereder Kruse i Skomagergade, garver Bodholdt i Ringstedgade, garver Rasmussen i Skomagergade, garver Werther i Algade og garver Winther på torvet. Af dem lukkede Werters garveri inden 1850. De 5 virksomheder havde i alt 7 ansatte. Det var alle små virksomheder med 1 til 2 svende og måske en lærling udover garvemesteren selv.

Op gennem 1800-tallet kom der to nye garverier til: garver Poulsen i Algade og garveriet på Christiansminde.¹⁷ Begge eksisterede helt frem til de første årtier af det 20. århundrede.

Felbbereder Kruse i Skomagergade

I Skomagergade 12 lå der et felbberederi fra 1765 til 1898, som gennem flere generationer drevet af familien Kruse.

Det blev etableret af Peder Olsen, og næste generation var Niels Pedersen, født i 1765, udlært i Køge og videreuddannet i Norge. Hen vendte tilbage til Roskilde for at hjælpe sin far i felbberederiet, som han senere overtog. Han ændrede også sit efternavn til Kruse. Efter hans død i 1861 overtog hans ældste søn Christoffer virksomheden. Han blev udlært som felbbereder i 1825 ved at tilberede 10 kalveskind. I 1827 fik han bevilling til at drive pelsberederi, og i 1835 fik han borgerskab som felbbereder og deltog i driften af faderens virksomhed.

Christoffer Kruse døde i 1884, hvorefter hans ældste søn Niels Peter Kruse førte virksomheden videre. Ved siden af

feldberederiet havde han også en limfabrik¹⁸, hvor der i 1882 var beskæftigede 5 arbejdere, heraf kan nogle også have arbejdet i feldberederiet.

I 1898 blev den gamle familieejendom solgt til apoteker N. V. B. Petersen, der rev bygningen ned og opførte Svaneapoteket på grunden ud mod Skomagergade. Hermed lukkede byens sidste feldberederi, og det gamle håndværk forsvandt fra Roskilde. Christoffer Kruse flyttede selv til Karen Olsdatterstræde 12, hvor han videreførte limfabrikken.

Garver Rasmussen i Ringstedgade

På hjørnet af Ringstedgade og Bredgade lå Rasmussens garveri på adressen Ringstedgade 13. Det eksisterede fra omkring år 1800 og frem til det brændte i 1922. Der har været fem generationer fra samme familie som drev garveriet. Det var dog ikke i lige linje fra far til søn, men i flere tilfælde var det svigersønner, som overtog garveriet. Der var udover Rasmussen også en Bodholdt og en Lundby, som ejede garveriet i Ringstedgade.

Den sidste garvermester var Jørgen Villiam Rasmussen, som blev født i 1882 og var søn af garvermester Jens Peder Rasmussen, der var født i Odense i 1854 og døde i 1904. Han blev som 25-årig garversvend hos garvermester Ole Mynster Lundby. Året efter giftede han sig med mesters datter Karen Marie og blev dermed arving til garveriet.

Det var en sadelmagerfamilie, som oprettede garveriet, og sadelmagerværkstedet blev overtaget af en anden gren af familien. Det lå i samme ejendommen frem til begyndelsen af 1900-tallet.

Garver Rasmussen i Skomagergade

I Skomagergade 5 havde endnu en Rasmussen et garveri,

Fig. 8. Garver Winthers ejendom på Torvet.
Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

som eksisterede frem til slutningen af 1800-tallet. Garver Rasmussen fik borgerskab i Roskilde i 1835 og etablerede herefter sit garveri. I 1848 var der 2 svende i garveriet, men i 1872 steg antallet til 6 svende. Garveriet var dermed et af de største i byen. Det er uvist, hvorfor garveriet lukkede, inden vi kom ind i det 20 århundrede.

Garver Nielsen på Christiansminde

På gården Christiansminde ude på Holbækvej havde garverfamilien Nielsen deres garveri frem til 1928. Hans Christian Nikolai Nielsen overtog det i 1894 efter et familiemedlem. Sammen med garveriet drev han også landbrug på gården. Sønnen Nikolai Nielsen overtog senere garveriet, og han var ligesom sin far både uddannet som garver og slagter.

Garveriet på Christiansminde var det sidste håndværksgarveri, som lukkede i Roskilde. I 1928 var det slut med garvningen. Det var som alle de andre mindre håndværksgarverier slået ud af konkurrencen med de store og mere effektive industrigarverier.

Efter at Nikolai Nielsen opgav garvererhvervet, oprettede han en læderhandel, N. Nielsens Læderhandel, på hjørnet af Stændertorvet og Gullandsstræde.

Garver Winther på Stændertorvet

I 1835 den fik den 27-årige garversvend Jørgen Frederik Winther borgerskab i Roskilde og nedsatte sig som garvermester. Han etablerede garveriet i en ejendom på hjørnet af Allehelgensstræde og Torvet. Udover selve garveriet, som lå ned ad Allehelgensstræde, åbnede han læderhandelen ud mod torvet.

Jørgen Winther var udlært hos en slægtning i Fredensborg. Han var ud af en roskildefamilie, der også havde familiemæssig forbindelse til to andre garvere i byen, nemlig Bodholdt i Ringstedgade og Rasmussen i Skomagergade. I 1872 overtog sønnen Hans Jørgen Winther garveriet og læderhandelen. På det tidspunkt var der 4 til 5 ansatte.

I 1898 eksproprierede kommunen ejendommen, hvor garveriet lå. Allehelgensstræde var blevet for snæver, og det skulle udvides til den nuværende Allehelgensgade. Garveriet flyttede ind i en ny stor fabriksbygning ude på Skovbogade.

Fig. 9. Garvere hos garver Poulsens i Algade 66. Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

Garver Poulsen i Algade

I 1858 købte sadelmager Hans Poulsen ejendommen på Algade 66, hvor han etablerede sin bolig og værksted. Han

producerede seletøj og sadler, som han solgte til militæret. Han tjente en formue på disse leverancer i forbindelse med krigen i 1864. I 1869 brugte han pengene til at udbygge ejendomme, hvor der blev etablerede et garveri til sønnen Esmark.

Esmark Poulsen var udlært hos garver Rasmussen i Ringstedgade og begyndte som selvstændig garver i en alder af 19 år. Han drev garveriet frem til det lukkede i 1914. Inden da var det vokset til et af de store garverier i byen. I 1882 var der ansat fem garversvende og installeret en dampmaskine til at trække barkmøllen.

Ved siden af garveriet oprettede han engrosfirmaet Hans E. Poulsen & Co med filialer i både Roskilde og København, som handlede med læder.

Fra garveri til læderhandel

Medens alle håndværksgarverier blev nedlagt i begyndelsen af 1900-tallet, fortsatte de deres salg af læder først til de lokale skomagere og andre læderhåndværkere. Senere begyndte de også at sælge lædervarer som fx tasker og handsker. Dette blev det egentlige varesortiment i tiden efter 2. verdenskrig. I dag er alle de fire læderhandlere lukket.

Winthers læderhandel fortsatte på hjørnet af Allehelgensgade og Stændertorvet efter at garveriet var flyttet ud af byen. Garver Nielsen på Christiansminde indrettede i 1928 en læderhandel på hjørnet af Skomagergade og Gullandsstræde. Både Winthers og Nielsens butikker blev først lukket for få år siden.

Garver Rasmussens læderhandel i Ringstedgade fortsatte sammen med familiens sadelmagerværksted i en ny bygning, som blev opført på ruinerne af det nedbrændte garveri. Lædervareforretningen lå der indtil 2008. Også garver Nielsen i Algade førte sin læderhandel videre, efter at garveriet blev lukket i 1914. Den blev dog senere lukket, og han koncentrerede sig om forretningen i København.

Overgang fra håndværk til industri

I midten af 1800-tallet foregik langt hovedparten af produktionen i Danmark i små håndværksvirksomheder. En af forudsætningerne for overgang fra håndværk til industri var afskaffelse af lavsvæsenet og indførelse af næringsloven i 1862.

I de sidste årtier af 1800-tallet var der så småt ved at ske en overgang fra håndværk til industriel produktion på garverierne. Denne udvikling foregik meget hurtigt frem til be-

Fig. 10. Kalkhuset på FDB's Garveri. Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

gyndelsen af 1900-tallet. Allerede i 1928 beskriver Frederik Vedsø denne udvikling som "*Fra Smaahaandværk til Stordrift og Storkapitalisme i mindre end et halvt Aarhundredes Løb*".¹⁹ Der var kun få håndværksgarverier tilbage efter opblomstringen af de store industrigarverier, og kun enkelte overlevede på landsplan frem 2. verdenskrig. De forsvandt samtidig med, at kunderne forsvandt. De lokale skomagere og sadelmagere lukkede i stor stil, da produktionen af sko og lædervarer blev overtaget af industrien.

Industrialisering skete først, da det blev muligt at optimere produktionen. Kromgarvningen erstattede den traditionelle barkgarvning, det betød en meget kortere garveproces, og selve garvningen flyttede fra gruber i jorden til indendørs valker, der blev drevet af dampmaskiner. Maskinerne erstattede på mange måder det manuelle arbejde, og den faglærte garversvend blev i vid udstrækning erstattet med den ufaglærte garveriarbejder. Produktionen blev koncentreret i færre og større virksomheder.

I Roskilde kom den egentlige overgang fra håndværk til industri som andre steder i provinsen i løbet af de to første årtier af 1900-tallet. En udvikling som skete i København allerede i de sidste årtier i 1800-tallet, hvor både Ballins og Hertz' 2 garverier flyttede fra den indre by til Østerbro og Frederiksberg, hvor de byggede to store fabrikker med nyt maskineri, dampkraft og flere ansatte. I 1888 beskæftigede Hertz' garveri på Østerbro 20 arbejdere og garvede årligt 5.000 huder, medens Ballings garveri på Frederiksberg beskæftigede mellem 60 og 70 arbejdere.²⁰

Roskildes fire store industrigarverier

I slutningen af 1800-tallet steg antallet af ansatte i Roskildes garverier. Hvor der i midten af århundrede var omkring 7 garversvende, steg det til 12 i 1882. Samtidig fik flere af garverierne dampmaskiner til bl.a. at drive barkmøllen. Hermed var flere af dem på spring ind i industridrift.

Overgangen fra håndværk til industri medførte, at kun et af de daværende fem håndværksgarverier overlevede og formåede at gå over til egentlig fabriksdrift. Det var Winthers garverier. De øvrige små garverier var nedlagt inden udgangen af 1920'erne.

The Dominion Belting Co.

Fra 1898 til 1976 lå A/S The Dominion Belting Co og Hans Winters Garverier på Skovbogade 3.

Fig. 11. Hans Winthers Garveri hvor maskinerne nu er kommet ind i produktionen. Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

Det var Roskildes største og længst eksisterende industrigarveri.

Som tidligere nævnt flyttede Hans Winter i 1898 garveriet ud af byen. Her opførte han et helt nyt garveri mellem Skovbogade og Jernbanegade.

Med garveriets udflytning skete der en tidobling af produktionskapaciteten fra årligt 1.500 til 15.000 huder. Men det var fortsat den traditionelle barkgarvning i udendørs gruber, der blev brugt. Til gengæld blev der anskaffet flere garverimaskiner, som erstattede noget af det manuelle arbejde. Antallet af ansatte blev også forøget. Omkring år 1900 var der over 10 garversvende og lærlinge ansat.²¹

I 1908 overdrog Hans Winther garveriet til sønnen Jørgen og svigersønnen Florentin Flach, som drev garveriet i fællesskab.

I 1914 skete der store ændringer. Garveriet fusionerede med The Dominion Belting Co, der producerede drivremme til industrien. Flach fortsatte som leder, medens Jørgen Winther forlod virksomheden og etablerede Chromlæderfabrikken.

Efter fusionen fik garveriet det lange navn The Dominion Belting Co og Hans Winters Garverier.²² Med fusionen blev aktiekapitalen udvidet kraftigt, og garveriet blev udbygget. Frem til lukningen var der omkring 100 ansatte, dog med en nedgang i 1920'erne, hvor virksomheden var ude i en større krise og blev rekonstrueret.

Garveriet producerede frem til midten af 1960'erne hovedsageligt læder til drivremfabrikken. Læderet blev produ-

Fig. 12. Winthers nye læderhandel i Allehelgensgade. Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

ceret med vegetabilsk garvning. Det var usædvanligt for et stort industrigarveri, at det fortsatte med at bruge vegetabilsk garvning, selvom processen dog var intensiveret og produktionstiden nedsat. Først i forbindelse med den stigende produktion af møbellæder i 1960'erne gik man over til kromgarvning.

Garveriet lukkede i 1976 på grund af kommunens miljøkrav.

Chromlæderfabrikken

På det nuværende Eriksvej 48²³ lå Roskildes andet store industrigarveri nemlig A/S Chromlæderfabrikken Jørgen Winther. Det åbnede i 1915, og det lå der frem til 1929, da det brændte ned.

Jørgen Winther var uddannet garver, og han blev efteruddannelse i Tyskland. Med den baggrund eksperimenterede han med kromgarvning på garveriet i Skovbogade. Det førte til, at han fik patent på garvemethoden og efterbehandling af sålælæder. Efter fusionen mellem Hans Winthers Garveri og Dominion Belting besluttede Jørgen Winther at etablere sit

Fig. 13. Hans Winthers garveri med råhudelageret omkring 1900. Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

eget garveri. I 1914 købte han en grund uden for byen på Eriksvej. Her byggede han et helt nyt garveri, som begyndte produktionen i 1915. Udover selve produktionen af læder, havde han under 1. verdenskrig en kemisk fabrik, som producerede kromgarvestoffer.

Garveriets hovedproduktion var det såkaldte Bjørnelæder²⁴, som blev brugt til skosåler. Bjørnelæderet var en fabriks-hemmelighed og var blevet patenteret. Efter branden i 1929 overtog Balling & Hertz patentet og flyttede produktionen af Bjørnelæder til en særlig fabrik ved deres garveri i Valby. Sammen med patentet fulgte garvermesteren med fra Roskilde.

Beskæftigelsen på garveriet steg fra 15 mand i 1915 til 75 i 1925. Fra og med krisen i midten af 20'erne faldt antallet af arbejdere, så der kun var 30 tilbage i 1929.

I midten af 1920'erne blev garveriet ramt af en økonomisk krise, og Jørgen Winter forlod det, medens Privatbanken²⁵ overtog garveriet og rekonstruerede det. Det kom dog over krisen, og produktionen steg hen mod slutningen af

Fig. 14. Dominions Garveri i Skovbogade omkring 1930. Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

Fig. 15. Chromlæderfabrikken efter branden i 1929. Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

1920'erne. Men det fik en brat ende, da hele garveriet brændte ned i begyndelsen af november 1929. I branden gik også et stort lager af færdigt læder tabt, som skulle være sendt med banen dagen efter. Privatbanken forsøgte endnu engang at rekonstruere virksomheden. Men det lykkes ikke, og dermed lukkede det første af Roskildes store industrigarverier efter små 15 år på Eriksvej.

Efter branden forblev kromaffaldet i kælderen af de nedbrændte bygninger. Drikkevandsboringen ved garverigrunden blev forurennet, og i 1935 brød et ubehageligt maveonde ud i byen. Det fik navnet "Roskilde-syge". Det viste sig, at det ikke var første gang, at denne sygdom var brudt ud, da drikkevandet løbende var blevet forurennet af garveriet op gennem 20'erne.²⁶ Sundhedskommisionen besluttede i 1935 med embedslæge Margrethe Glud²⁷ i spidsen at få oprenset garverigrunden.

FDBs Garveri

Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger (FDB) etablerede i 1920 et garveri i Roskilde på Eriksvej nr. 15, hvor det lå frem til lukningen i 1969. Brugsforeningerne havde på daværende tidspunkt lige etableret en skotøjsfabrik i Glostrup. Det var oprindeligt planen at bygge garveriet i forbindelse med skotøjsfabrikken, men valget faldt i stedet på Roskilde. Brugsforeningerne ville selv producere fodtøj og læderet hertil, da de var bekymrede for, at garveri- og skotøjskoncernen Balling & Hertz ville få en monopollignende stilling på markedet.

FDB's garveri blev tegnet af arkitekt Martin Nyrop, som også havde tegnet Københavns Rådhus. Fra starten var det indrettet meget rationelt i forhold til garveprocessen, så det ikke var nødvendigt at ændre indretning eller bygge nyt, som de øvrige industrigarverier i byen måtte. Garveriet bestod af en stor fireetages hovedbygning og tre haller. Udover

selve garveriet blev der opført en beboelsesejendom ud mod Eriksvej, hvor funktionærene boede.

I det meste af perioden frem til lukningen var der beskæftiget omkring 80 personer, og ved lukningen var antallet nede på 22. Udover selve garveriet, var der også en seletøjsfabrik og en træskofabrik. Seletøjsfabrikken beskæftigede op til 22 sadelmagersvende. Produktionen af seletøj gik stærkt tilbage, da landbruget blev mekaniseret, og hesten blev erstattet af den lille grå Fergusontraktor. Træskofabrikken lå oppe under taget, hvor en mindre gruppe kvinder var beskæftiget med at montere overlæder på træbunde.

Garveriet lukkede i 1969, da FDB nedlagde skotøjsfabrikken, som var udkonkurreret af import af udenlandsk fodtøj. Bygningen og grunden var blevet opkøbt af Roskilde Amt, som opførte amtsgården på grunden. Selve garveriet blev nedrevet i 1985. Inden da havde Civilforsvaret holdt til i bygningerne.

Kemps Garveri

Som det sidste industrigarveri i Roskilde blev A/S Niels D. Kemp Jun's Læderfabrik etableret i 1939 på Eriksvej 48, hvor det stort set lå overfor FDBs garveri. Her lå det frem til 1966. Det var Niels Kemp Junior, som startede garveriet.

Fig. 16. FDB's Garveri kort efter opførelsen i 1920. Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

Niels Kemp var søn af direktør Niels Kemp på FDBs garveri, hvor han også havde stået i garverlære. Inden etablering af garveriet på Eriksvej var Niels Kemp ansat på P. Knudsens garveri i Vordingborg, og det var også Knudsen, som skød kapital i Niels Kemps nye garveri i Roskilde.

Garveriet flyttede ind i de genopførte bygninger på Chromlæderfabrikkens grund. Da produktionen steg de kommende år, var der stadig behov for om- og tilbygning til fabrikken.

Fra begyndelsen og frem til lukningen var der ansatte 80 til 100 arbejdere på garveriet. Produktionen bestod hovedsageligt af overlæder til fodtøj, men i starten var det også såkaldt porteføljelæder af svineskind til brug til mapper og tasker.

Fig. 17. Garveriarbejder Jørgen Kruse på Kemps Garveri i 1953. Privat foto.

Medens de øvrige industrigarverier i byen lukkede, valgte Kemp i 1966 at flytte garveriet til Vordingborg, hvor det fusionerede med Knudsens garveri, og hvor produktionen blev videreført i flere årtier frem.

Fra storhed til fald

Lige så hurtigt håndværksgarverierne forsvandt fra Roskilde i begyndelsen af 1900-tallet, forsvandt de tre store garverier inden for en 10 års periode omkring 1970. På landsplan ser vi den samme udvikling. I 1945 var der 57 garverier i landet med godt 1500 ansatte. Både antallet af garverier og ansatte faldt drastisk de næste 40 år. I 1980 var der kun 7 garverier tilbage i hele landet med omkring 300 ansatte. I 1988 var det faldet til 3 tilbage af de 57. Få år efter var det helt slut, og det sidste garveri lukkede i 2004.²⁸

I Roskilde var de lokale garveriers storhedstid i slutningen af 1940'erne og ind i 50'erne med en rimelig stabil beskæftigelse fra 412 ansatte i 1948 til 329 ansatte i 1958. Det svarede til omkring 30 pct. af samtlige ansatte på de danske garverier. Og op gennem 1950'erne steg det fra 29 pct. til 34 pct.

De følgende drastiske ændringer kom ude fra. Industriproduktionen blev globaliseret og mange af de danske industriarbejdspladser blev flyttet uden for landets grænser. Det er beskrevet, hvad det betød for garveribranchen: *"I dag er der tale om et fuldstændigt globalt marked. Med råvarer fra Estland –*

Fig. 18. Kemps Garveri efter lukningen i 1966. Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

Fig. 19. Nedrivningen af Kemps Garveri i 1980. Skorsten er lige sprængt. Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

*Østrig – Etiopien eller USA produceres lædervarer i Uruguay, Holland eller Taiwan, som sælges i Kina, Danmark og Saudi Arabien. Det lokale kredsløb er blevet erstattet af et globalt kredsløb”.*²⁹

Der kom en brat slutning for de lokale garverier fra midten af 1960'erne og et årti frem. Først flyttede Kemps garveri til Vordingborg og blev slået sammen med Knudsens garveri, som blev nedlagt i midten af 1980'erne. Kemps garveri flyttede på grund af pladsmangel. Niels Kemp indledte forhandlinger med FDB om at overtage garveriet på den anden side af gaden. Men det lykkedes ikke, og garveriet flyttede i stedet ud af byen. I dag er der meget lidt tilbage af det oprindelige garveri. Det er kun de to bygninger, hvor musikklubben Paramount og amatørteatret Lo Specchio holder til.

Det næste, der lukkede, var FDBs garveri. Det skete i 1969. FDBs skotøjsfabrik var lukket, og forudsætningen for garverier var væk. Bygningerne og den store grund blev overtaget af Roskilde Amt. Den ny amtsgård blev bygget på den del af grunden, som ligger ud mod Køgevej.³⁰ Selve garveribygningen blev i flere år brugt af civilforsvaret indtil nedrivningen i 1985.

Som det sidste garveri lukkede Dominion i 1976. Begrundelsen var de stigende krav til behandling af spildevandet, som kommunen stillede. Bygningerne stod stadig flere år efter og blev brugt af småvirksomheder. De blev senere revet ned, og i dag ligger politistationen på grunden.

Udviklingen foregik i hurtige spring

Udviklingshistorien i den danske og europæiske garveribranche udviser nogle karakteristiske tendenser, som jeg har forsøgt at beskrive i denne artikel. Det er med særlig fokus på "Garveribyden Roskilde". Garvningen er et håndværk, som har gennemgået nogle voldsomme ændringer over kort tid set i et historisk perspektiv.

Selvom bearbejdelse af skind gennem garvning er kendt fra vores oldtid, blev garverfaget først udskilt i 1600-tallet som et selvstændigt håndværk. Det skete først i København, men med nogle årtiers forsinkelse kom det til provinsen. I Roskilde kom der både garverier og feldberederier i løbet af 1700-tallet. Det var både nyoprettede garverier som Winthers garveri på Torvet, og også andre læderhåndværkere som gjorde garvningen til deres erhverv. Det var tilfældet med Rasmussens garveri i Ringstedsgade, som blev oprettet af en sadelmager.

Fra etablering af garverierne i Roskilde og det næste hundrede år frem skete der ikke den store udvikling i teknologien og størrelsen på garverierne. Men op mod det nye århundrede skete der noget, som pegede frem mod en ny periode. Nogle garverier begyndte at bruge dampkraft. Men nok så vigtigt, ser vi, at nogle af garverierne vokser og fik flere ansatte. Det gav en større produktion og mulighed for at skabe kapital, som var en af forudsætningerne for den begyndende industrialisering. Winthers garveri var det eneste, der formåede at tackle overgangen fra håndværk til industri. Efter fusionen med Dominion Belting, blev det et af landets

Fig. 20. Musikklubben Paramount på Eriksvej, som har til huse i de sidste rester af Kemps Garveri. Privat foto.

Fig. 21. Loftfoto af FDB' Garveri. Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

største garverier.

Overgangen fra håndværk til industri kom meget hurtigt. Over få årtier opstod den ene store læderfabrik efter den anden rundt om i landet. Forudsætningen for industrialisering var et nyt stort marked for læder. Her var det de mange skotøjsfabrikker og lædervarefabrikker, der råbte på læder. Igen skete denne udvikling først i København, men kom hurtigt til provinsen og hermed til Roskilde.

De nye industrigarverier udviklede sig hurtigt til store virksomheder. I Roskilde så vi Dominion Belting udvikle sig til en stor virksomhed over få år. Samtidig blev både FDBs Garveri og Chromlæderfabrikken oprettet. På få år steg produktionen af læder eksplosivt, og antallet af garvere og garveriarbejdere steg fra få håndfulde til flere hundrede. Roskilde blev hurtigt en af landets største garveribyer.

Efter denne forholdsvis stabile periode på små 50 år for de lokale industrigarverier kom den næste omvæltning over få år fra slutningen af 1960'erne. Det, der i dag kaldes globaliseringen, slog igennem. Produktionen af primært fodtøj men også produktionen af lædervarer og møbler flyttede ud af landet især op gennem 1970'erne og 1980'erne. I Roskilde gik det hurtigt ud over i første omgang FDBs garveri, der lukkede i slutningen af 60'erne. Dominion lukkede få år senere. Hermed var det slut med garverier i Roskilde³¹.

Historien om garverierne i Roskilde viser, hvordan udviklingen skete i hurtige korte udviklingstrin i de tre etaper

- udskillelse af garverne som selvstændigt håndværk
- etablering industrigarveri og
- nedlæggelse af alle de store garverier

Fig. 22. Dominions marketenderi. Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

Fig. 23. Personale på FDB's Garveri omkring 1930. Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

De skete gennem hurtige ændringer af produktionsmetoder og organisering af branchen, som stort set ikke er set inden for andre brancher. Men vi ser også, at de ændringerne i produktionsmetoderne gik meget langsomt i de mellemliggende perioder, og "alt var som det altid havde været".

Det er der tilbage i byen

Der er kun få synlige tegn tilbage af "Garveribyen Roskilde". Der er de bygninger, hvor Paramount og Lo Specchio holder til på Eriksvej, samt den røde funktionærbygning på den anden side af vejen, som i dag ejes af Boligselskabet Sjælland.

Den eneste velbevarede bygning, hvor der tidligere lå et garveri, er Garvergården tæt på Røde Port i Algade 66, hvor garver Nielsen havde garveri frem til 1914.

Herudover er der en række gamle garveriboliger på Neergårdsvej. De var oprindeligt opført af Dominion som arbejderboliger, og vejen fik i 1925 navnet Garvervej, men allere-

Fig. 24. FDBs træskofabrik. Privat foto.

Fig. 25. Annonce i forbindelse med åbningen af Nielsens læderhandel. Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

Fig. 26. FDBs seletøjsfabrik. Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

de i 1933 ændrede byrådet navnet til det nuværende Neergårdsvej.³²

Selv om garverierne var en af de store industribrancher i byen, er denne historie også helt glemt af Roskilde Museum. Det er næsten, som om byen fortrænger denne del af historien. Dog har der sneget sig en garverkniv ind i byens borgmesterkæde.

Litteratur:

Fang, Fanny: *Hans Winthers Læderhandel gennem et hundrede Aar*. 1934.

Fang, Fanny: Ringstedgade før og nu: Fra Skomagergade til Ringstedgades Port. Trykt i: *Jul i Roskilde*, 1936, s. 9-13, ill.

Dahl, Børge: *Håndværkets, handlens og industriens udvikling indtil 1848*. 1981.

Nielsen, Gorm: Roskilde – industrihistoriske afsnit. Projekt opgave Historie og geografi (modul 3) RUC. 1990.

Nørgaard Pedersen, Elsebeth: *A/S Ballin & Hertz – et firma og dets baggrund*. 1988.

Pedersen, Laurits: *Københavns Garverlavs Bog*. 1935.

Rasmussen, Ove: *Historien om garvere og garverier*. 2008.

Tønnesen, Eva: *Med fotograf Hude gennem det gamle Roskilde*. 1989.

Noter:

- 1 Gorm Nielsen
- 2 Laurits Pedersen
- 3 Elsebeth Nørgaard Pedersen
- 4 Ove Rasmussen

- 5 Om fundene i Illerup Ådal se Jørgen Jensen III p. 511 ff
- 6 Jørgen Jensen IV p. 237
- 7 Selv om der ikke var egentlige pelsberedere i byen, så er der kilder, som angiver, at både feldbereder Kruse og garver Winther i perioder også arbejdede som pelsberedere.
- 8 Pyren bestod af hønse- eller hundeeskrementer, der blev brugt til at blødgøre huden inden garvningen
- 9 Antallet af håndværker mv. stammer fra folketællingerne, de er her refereret fra *Roskilde Bys Historie* II p. 135, 179
- 10 Omtalen af de første garverier i Roskilde stammer fra Københavns Garverlavs bog
- 11 Laurits Petersen p. 109
- 12 Do p. 118
- 13 Do p. 180
- 14 Københavns Garverlav optog også medlemmer fra provinsen, da København var det eneste sted i landet, hvor der var et garverlav.
- 15 Gorm Nielsen p. 185
- 16 Antallet af ansatte på håndværksgarverierne op gennem 1800-tallet stammer i dette afsnit fra forskellige erhvervsstatistikker bl.a. industrietællinger. Her er de hentet fra appendiks i Gorm Nielsen
- 17 Dette garveri er taget med, selvom det lå i Roskilde Købstad, men uden for byen hvor Kristiansminde Plejehjem ligger i dag ude af Holbækvej
- 18 Lim blev på dette tidspunkt bl.a. fremstillet af affald fra huden og skind, det var det såkaldte læderlim.
- 19 Fred. Vedsø: "Danmarks Industri" 1928, citeret efter Gorm Nielsen p. 148
- 20 Elsebeth Nørgaard Pedersen
- 21 Antallet af ansatte på de fire store garverier stammer fra forskellige industristatistik primært Dansk Tarifforenings Inspektionsberetninger. Her er de refereret fra Gorm Nielsen
- 22 En af årsagen til, at Dominion fastholdt navnet Hans Winthers Garveri i navnet var, at Winthers Garveri havde et godt ry rundt omkring i landet. Dette gode ry ville de nye ejere fastholde.
- 23 Indtil 1973 hed Erikvej Kamstrupsti. Her som andre steder har jeg valgt at bruge det nuværende gadenavn.
- 24 Navnet Bjørnelæder er et handelsnavn, og det er ikke produceret af bjørneskind men fra oksehuder. Ligesom FDBs Hvalrossåler ikke var garvet hvalroshuder.
- 25 I 1940'erne var en Jørgen Winther garvemester på Svendborg Fingarveri. Han etablerede senere Winthers Garveri i byen. Det fusionerede i 1990 med hans gamle arbejdsplads Svendborg Fingarveri.
- 26 Se mere om Roskildesygen og oprensningen af garverigrunden i *Roskilde Bys Historie* III p. 226 og 258
- 27 Se mere om Glud i Historisk Samfunds årsskrift fra 2014, hvor Eva

Tønnesen har skrevet artiklen "Embedslægen med de skarpe meninger"

28 Gorm Nielsen p 149

29 Fra Rasmussen p. 43

30 I flere år var der på denne del af garveriets grund nyttehave, som blev stillet til rådighed for de ansatte.

31 Som tidligere beskrevet var det faktisk Kemps Garveri som lukkede som det sidste. Efter flytning til Vordingborg og fusion med Knudsens Garveri, fortsatte det produktionen frem til midten af 1980'erne.

32 Lotte Fang 2015 p 254.

Et stykke Heimatschutz-arkitektur i Roskilde

Dronning Margrethes Vej 39

Af Kim Furdal

De mest spændende lokalhistoriske fund gøres til tider de mest uventede steder og tidspunkter. Det var tilfældet, da jeg efter et besøg på Østre Kirkegård i Roskilde kørte ad Dronning Margrethes Vej. Da jeg passerede nummer 39, måtte jeg bremse hårdt op og køre ind til siden for at tage et par billeder.

Huset, som i dag rummer Bostedet Pilehøj, havde jeg simpelthen ikke forventet at se i Roskilde. Der er tale om en længebygning i to etager, opført i røde teglsten med hvidsprosede vinduer, dvs. vinduer med hvide lister, som opdeler vinduet i mindre dele, samt et stort stejlt sadeltag i røde vingetegl, dvs. de røde bølgede tagsten, og hel gavl. Det mest markante ud mod gaden er dog de to store frontkviste i hver ende af bygningen. Kvistene er på taget forbundet af en bred kvist i bindingsværk og sildebensmønstrede tavl (de udmurede partier mellem tømmerkonstruktionen i bindingsværkshuse). På taget har bygningen tre brede skorstene. I den ene gavl mod nr. 37 har bygningen et nyromansk dørparti. Over indgangen er med støbejernsankre skrevet byggeåret 1914. I den anden gavl har bygningen inden for de seneste år fået et stort utilpasset elevatortårn, som skjuler gavlens oprindelige udseende. Ud mod haven har taget fem mindre og tætsiddende tagkviste.

Jeg var ikke et øjeblik i tvivl om, at jeg havde set en tilsvarende bygning før, og hvor jeg havde set den. Dette uventede møde er blevet omdrejningspunkt for nærværende artikel, der handler om arkitekturens veje i de første årtier af det tyvende århundrede, hvor arkitekturstrømningerne skiftede fra historicismen og nationalromantikken til en regional baseret byggeskik, der fra slutningen af 1880'erne fulgte parallelt med en spirende interesse for hjemstavnen og den lokale historie.

Slår man op i den eksisterende litteratur om Roskildes arkitektur, er der ikke meget at hente om bygningen. Roskilde bys historie eller Kommuneatlasset har mere blik for historicismen og især nybarokken end for den regionale byggeskik.

*Kim Furdal (1959)
cand.mag. i historie og
etnologi ved Køben-
havns Universitet og
ph.d. med afhandlingen
"Kampen om lokalhi-
stori" 2012. Siden
2017 leder af Ærø Mu-
seum. Har skrevet bøger
inden for bl.a. søn-
derjysk lokalhistorie,
byhistorie, arkitektur-
historie, og lokalhisto-
riens kulturhistorie.*

Fig. 1. Dronning Margrethes Vej 39, som bygningen ser ud i dag. Foto: Kim Furdal.

Ser man på Slots- og Kulturstyrelsens hjemmeside har bygningen fået værdien 3 efter SAVE-skalaen. SAVE-skalaen er en metode til at registrere en bygnings bevaringsværdi, som går fra 9 til 1, hvor 1 er den bedste vurdering. Bygningen er altså oppe i den høje ende af skalaen. Her kan man også læse, at bygningen er opført som Kaptajn Fengers Soldaterhjem i 1914. Dette stemmer ikke overens med Weilbachs kunstnerleksikon fra 1998, der angiver, at bygningen blev opført som en kommandobygning for forsvaret.

Det er formentlig Weilbach, som har ret i denne sag, men her er fokus på arkitekturens veje, og for Dronning Margrethes Vej 39 starter fortællingen et helt andet sted, nemlig i Sønderjylland omkring 1900 på et tidspunkt, hvor Sønderjylland var del af det tyske kejserrige og en smeltedigel for kulturstrømninger fra såvel nord som syd.

På vej mod en Heimatschutz-stil

Nederlaget til Preussen og Østrig på Dybbøl i 1864 blev skæbnesvangert for Danmark, men for Preussen blev krigen den første af tre fædrelandskrige, som efter Frankrigs nederlag i 1871 førte til oprettelsen af det tyske kejserrige under preussisk lederskab.

Men ét er at vinde krigen. Noget andet er at skabe opbakning for det tyske nationalstatsprojekt, og i bl.a. Bayern og

Baden-Württemberg havde man svært ved at mobilisere samme begejstring for projektet.¹ Mange steder havde man det svært med den preussiske centralisme, og det er næppe nogen tilfældighed, at Tyskland først fik et nationalflag i 1892, en parlamentsbygning i 1894 og en nationalhymne i 1922. Opbakningen til det tyske nationalstatsprojekt var først en selvfølge i det tyske kerneland i midten af 1890'erne.

Samtidig var Tyskland i slutningen af 1800-tallet præget af industrialisering og et befolkningsmæssigt opbrud med en bevægelse fra land mod by. Storbyerne forvandlede sig til metropoler, mens landdistrikterne og de såkaldte kleinstädte blev de store tabere i udviklingen. Især blev de mange middelalderlige bymure, der forsvandt i slutningen af 1800-tallet, et symbol på industrikulturens indmarch og nedbrydningen af traditionelle værdier. Befolkningen kunne over få årtier se og opleve, hvorledes bygningskulturen med stadig større hast ændredes i byerne. Industrialiseringen fordrede tillige et voksende lag af arbejdere og fattige, der skærpede klasseforskellene i byerne. Denne udvikling skabte fra slutningen af 1880'erne grobund for en stærk civilisations- og moderniseringskritik i Tyskland, hvor en central figur i hjemstavnsbevægelsen, arkitekt Paul Schultze-Naumburg, ligefrem betegnede storbyen som "Moloch unserer Zeit" (Vor tids Molok).²

Reaktionen kom fra slutningen af 1880'erne, hvor den spirende hjemstavnsbevægelse med rødder i de liberale frihedsbevægelser i de tyske stater under napoleonskrigene voksede frem som en konservativ reaktion mod disse tendenser.³ I 1903 kunne Schultze-Naumburg proklamere "Heimatschutz fordern wir", som blev startskuddet for en bevægelse med oprettelse af Heimatforeninger, der ikke kun dyrkede lokalsamfundets historie og natur, men som også aktivt arbejdede for at bevare og forbedre bygningskulturen.

Schultze-Naumburg blev også kendt i Danmark med bogværket *Kulturarbeiten*, der udkom i flere bind fra 1902. Med begreber som "Beispiel" (eksempel, dvs. godt eksempel) og "Gegenbeispiel" (modeksempel dvs. dårligt eksempel) skelnede han strengt pædagogisk mellem den gode og dårlige arkitektur. *Kulturarbeiten* blev et opgør med historicismens brug af fortidens arkitekturstrømninger som gotikken, renaissance og barokken til fordel for en regional baseret arkitektur, som tog afsæt i den regionale byggeskik, bygnings-elementer og med brug af traditionelle byggematerialer og farver.

Fig. 2. Forbilledet den tyske højskole i Tinglev (opf. 1907), tegnet af berlinarkitekterne Paulus, Dinklage og Lilloe i typisk slesvigsk hjemstavnstil. Bygningen bruges i dag af Beredskabsstyrelsen. Foto: Kim Furdal.

Bevægelsen kom til provinsen Slesvig-Holsten i 1907, og her blev Tønder og Tønder Kreds et epicenter for bevægelsen under ledelse af landråd Friedrich Rogge. I kraft af sin position som ledende preussisk embedsmand kunne han ikke alene støtte bevægelsen med gode ord, men også med handling.

Et gennembrud for Heimatschutz-stilen kom med det nye kredshus i Tønder, der stod færdig i 1907 i en hollandsk-fri-sisk stil. Bygningen blev til efter en arkitektkonkurrence, der blev vundet af berlinarkitekterne Paulus, Dinklage og Lilloe, som også kom til at stå for opgaven med at bygge en tysk højskole i Tinglev. Rogge var begejstret, og sammen med ar-

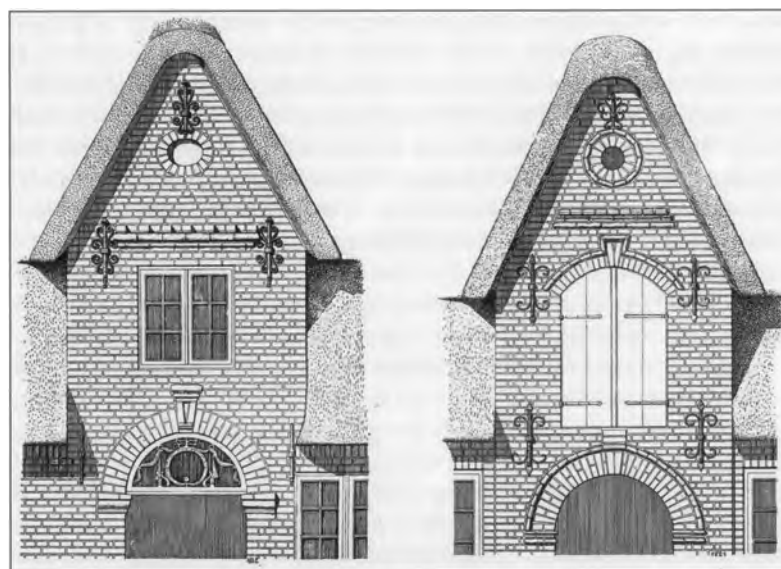

Fig. 3. Friskoviste gengivet i et "Vorlegeblad" udgivet af Baupflege Tøndern 1908.

kitekt Carl Voss fra Kiel stiftede de i 1907 "Baupflege Tøndern", der blev den første Baupflege-forening i Slesvig-Holsten. Kredshuset er i dag en milepæl ikke kun i sønderjysk, men også slesvig-holstensk arkitekturhistorie.

Det blev ikke kun til denne ene bygning i Tønder og omegn. Både offentlige og private byggede i den nye moderne regionale stil, hvor særligt den lokale arkitekt Lauritz Thaysen (1880-1974) kom til at bidrage med flere væsentlige bygningsværker, hvoraf den tidligere landbrugsskole, Ribe Landevej 30 i Tønder, opført 1912, blev fredet i 2002. Der var derfor god grund til, at Friedrich Rogge i *Kunstkalender für Schleswig-Holstein* 1912 med stolthed kunne fremvise foreningens resultater og en række markante bygningsværker.

Opmålinger i Møgeltønder og omegn

Inspirationen blev ikke mindst hentet i Møgeltønder, som i årene efter 1903 blev et valfartssted for såvel tyske som danske arkitekter på opmålingsrejser. Og Møgeltønder blev ikke

Fig. 4. Kirkestien 4 i Møgeltønder blev opmålt af arkitekt Sven Risom og publiceret i 1911. Huset med koi-sten og de to karnapper blev efterlignet mange steder i Danmark. Foto: Kim Furdal.

kun formidlet til arkitekterne af den aktive Friedrich Rogge, men også af Schackenborgs dansksindede godsinspektør H.C. Davidsen, der tillige fungerede som arkitekt og multikunstner. Vi har ikke kendskab til et egentligt samarbejde mellem de to personligheder på tværs af de nationale skel, men det forekommer usandsynligt, at de to ikke har haft en eller anden form for kontakt.

I Møgeltønder var der rigelig med inspiration i de vestslesvigske huse med røde teglsten, hvide skodder, småsprosede vinduer og friserkviste, en traditionel kvist over indgangen til det vestslesvigske hus. Fra tysk side udfoldede der sig en energisk aktivitet med at fotografere og opmåle de gamle vestslesvigske bygninger. Opmålinger blev fra 1908 fulgt op med udsendelse af såkaldte "Vorlegeblætter" (mønster bygningstegninger) som inspiration for de lokale bygmestre.

I Danmark var der i starten af 1900-tallet, som i Tyskland, en stærk kritik af den "smagsløse" arkitektur, og især kom stationsbysarkitekturen til at stå for skud fra de unge arkitekter. I 1906 nedsatte Akademisk Arkitektforening et udvalg for "Bedre Byggeskik paa Landet" med arkitekt Martin Nyrop som formand, og i 1909 blev "Tegnehjælpen" etableret, hvor de lokale bygmestre kunne få rettet deres smagløse projekter i schweizerstil og historicisme til god dansk arkitektur.

Nok så afgørende i denne sammenhæng er, at man inspireret af den engelske Art and Craft bevægelse allerede i 1892 etablerede "Foreningen af 3. december 1892". Foreningen skulle give de yngre arkitekter og arkitektstuderende mulighed for at opmåle gamle danske bygninger. I forbindelse med foreningens 15-års jubilæum i 1907 startede man en opmålingskampagne, og som første mål i sommeren 1907 valgte man den sønderjyske vestkyst.

De unge arkitekter var begejstrede for, hvad de mødte i Møgeltønder. Som arkitekt K. Varming udtrykte det i 1910, var slagordet hos de unge arkitekter "... ned med Italien, leve Møgeltønder!". De unge havde genopdaget det, som de opfattede som den gamle danske bygningskunst i Møgeltønder. Men som en Hieronimus ville den ældre Varming "... ikke på nogen måde opsige Italien huldskab og troskab".⁴

Det blev Møgeltønder, som i disse år trak det længste strå hos såvel de tyske som danske arkitekter. Den unge arkitekt Svend Sinding var bjergtaget af, hvad han så på opmålingsrejsen i Sønderjylland 1907 ikke kun i Møgeltønder, men

også i Lindholm ved Nibøl, hvor Sinding sammen med Kay Gottlob og O.E. Dam opmålte Lindholm Kro.⁵ Om Møgeltønder skrev han året efter: "En sådan landsby findes der ganske simpelt ikke magen til i Kongeriget. Den stilfærdige ynde, der er over disse lave og uanselige huse med deres blomsterfyldte karnapper, dette præg af forfædrenes kultur er ved at blive en sjælden vare i Danmark."⁶

På den danske side vendte de unge arkitekter tilbage til Vestslesvig i 1909, 1912 og 1913. De tyske arkitekter fandt i den vestslesvigske og frisiske kultur et grundlag for en regional nordtysk arkitektur, en Heimatschutz-stil. For de danske arkitekter blev den vestslesvigske byggeskik fundamentet for arkitekturretningen "Bedre Byggeskik" opkaldt efter foreningen af dette navn, der blev stiftet i 1915.

Arkitekt Svend Sinding

Netop den begejstrede Svend Sinding (1881-1929) blev arkitekt på Dronning Margrethes Vej 39. Sinding blev student i 1899, og efter en uddannelse som murer læste han 1901-1913 arkitektur på Kunstakademiet i København. Han oplevede i de formative år på nærmeste hold bruddet med historicismen og nationalromantikken i 1900-tallets første årti. Den lange studietid skyldes formentlig, at han 1904-1910 var ansat som konduktør, dvs. byggeleder, hos arkitekt og kongelig bygningsinspektør Martin Borch. Borch var sammen med Martin Nyrop og Hack Kampmann en af dansk arkitekturs betydeligste repræsentanter inden for nationalromantikken. Han tjente dermed sit brød hos en velestimeret arkitekt, som de unge arkitekter i disse år netop gjorde op med.

Når man læser beskrivelsen i Sindings artikel i tidsskriftet *Architekten* fornemmer man tydeligt en ny verden, som åbnede sig for den unge arkitekt, der hos Martin Borch havde været vant til engelsk Ivanhoe romantik og østpreussisk ordenborgsstil. I Møgeltønder mødte han fortiden i nutiden med dens stedbundne bygningstraditioner, nedarvede byggeskikke og brug af lokale byggematerialer.

I 1913 blev Sinding færdig på kunstakademiet, men allerede året forinden fik han ansættelse som arkitekt og leder af et midlertidigt bygningsdistrikt under forsvaret, der i de følgende år kom til at stå for en række kasernebyggerier på Sjælland og herunder Roskilde i kølvandet på hærloven i 1909 og loven fra 1911 om oprettelse af garnisoner på Sjælland. Her stod han for opførelsen af en række administrationsbygninger, gymnastikhuse og andre bygninger i Holbæk,

Næstved, Ringsted, Roskilde, Slagelse og Vordingborg. Det havde, som han selv fortæller, karakter af bundne opgaver, der flere steder blev ringere end nødvendigt.⁷

Men det blev ikke kun til byggerier for forsvaret. 1915-17 stod han for Carl Permins Kirurgiske klinik Tranegårdsvej 26 i Hellerup og hovedværket Teknologisk Institut, Staunings Plads 1-3 i København, opført 1915-18. Endvidere tegnede han et par boligkarreer i København.⁸

Svend Sinding var en faglig engageret arkitekt, der søgte inspiration ved rejser til Østrig, Tjekkoslavakiet, Tyskland og Frankrig. Han værklister er kort, og han nåede aldrig frem i arkitekturens forreste række. Sideløbende med studierne og byggeprojekterne var han leverandør af mindre artikler til tidsskriftet *Architekten*, hvor han bl.a. løbende orienterede om sine byggeprojekter. Når værklisterne ikke er længere, hænger det sammen med, at døden indhentede ham i 1929 i en alder af blot 48 år.

Det er ikke stedet at dvæle ved disse projekter, der er præget af barokken og for Teknologisk Institut af nyklassicismen. Dr.med. Carl Permins klinik har i sin grundform referencer til Clausholm Slot. Bemærkelsesværdigt nok fandt han ikke anledning til at omtale Dronning Margrethes Vej 39 i *Architekten*. Nok er der ikke tale om et større byggeprojekt, men det er ikke desto mindre en bygning, som hæver sig over det rene villabyggeri.

Den tyske højskole i Tinglev

Den manglende markedsføring af bygningen på Dronning Margrethes Vej er der en forklaring på. For bygningen har tydeligvis den tyske højskole i Tinglev som sit udtrykte forbillede. Som et led i de tyske myndigheders forsøg på at for tyske Sønderjylland tog den nyudnævnte landråd i Tønder, Friedrich Rogge, i 1904 initiativ til at stifte en højskole efter dansk forbillede, der fortrinsvis skulle være en husholdnings-skole for piger. I 1906 købte interessenterne en grund i jernbaneknudepunktet Tinglev, og Rogge fik arkitekterne bag kredshuset i Tønder, Paulus, Dinklage og Lilloe, til at tegne den nye højskole.

Det blev en bygning, Nørremarken 21 i Tinglev (i dag skole for Beredskabsstyrelsen), som havde rødderne solidt plantet i byggetraditionen på Tønderegnet, dvs. en rød teglstensbygning med halvvalmede gavle, dvs. med skrå tagflade på gavlene, der går halvt så langt ned som de øvrige tagflader, hvidsprossede vinduer og hvide skodder, dvs. pla-

der af træ på siderne af vinduet til at lukke eller skyde for vinduer, der også indgår som dekorative elementer. Og så har bygningen tre af de karakteristiske friserkviste som en signatur for den vestslesvigske hjemstavnsstil. De to brede pultkviste, dvs. kviste, der kun har en tagflade, i bindingsværket med hvidsprossede vinduer, der forbinder friserkvistene, er en slesvig-holstensk byggeskik, mens bæverhaletaget med aflange flade tagsten afrundet i nederste kant og de små "flagermusekviste" med svungen gavl er fællestræk for den tyske Heimatschutz-stil.

Når man sammenholder de to bygninger, er lighederne – det store sadeltage, friserkvistene og brugen af pultkviste mod gaden – mere slående end forskellene. Men Sinding var ikke en rendyrket epigon. Dronning Margrethe Vej 39 har hele gavle og kun to friserkviste. Sinding undlod også de småsprossede vinduer i den brede kvist. Bæverhalerne er erstattet med danske vingetegl, og de små flagermusekviste har givet været Svend Sinding en kende for tysk. Og så fik hans bygning en romansk inspireret indgang i gavlen, muligvis inspireret af Roskilde Domkirke. På den tyske højskole er hovedindgangen under den midterste friserkvist, som traditionen byder i Vestslesvig. Forskellene ses også på bygningernes bagside, hvor Paulus, Dinklage og Lilloe gentager motivet med friserkvistene, nøjes Sinding med en tæt række almindelige tagkviste.

Den tyske Højskole stod færdig i 1907, og Svend Sinding må have været forbi den nyopførte skole, selv om han ikke omtaler den i sine artikler om opmålingsrejsen i 1907. Men her som andre steder i grænselandets arkitekturhistorie 1864-1945, har man bevidst eller ubevidst nedtonet de nationalt grænseoverskridende kontakter og inspirationer i Sønderjylland. Det var i 1913-14, som også i mellemkrigsårene, bestemt ikke god tone i københavnske arkitektkredse at understrege den tyske inspiration.⁹ Der er heller ingen tvivl om, at Svend Sinding kendte til Schultze-Naumburgs *Kulturarbeiten*. I hans referat af opmålingsturen til Sønderjylland 1907 skriver han, at der ganske vist findes "Gegenbeispiel" i Tønder, men at skaderne i Tønder er begrænsede i forhold til skaderne i de sjællandske provinsbyer.¹⁰ Så enten har han læst Schultze-Naumburgs *Kulturarbeiten*, eller også har han læst den omtale, som *Architekten* bragte i 1902.

Udstykning af jord fra Roskilde Adelige Jomfrukloster

I sidste halvdel af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet

var Roskilde præget af en voldsom befolkningsudvikling fra en by på 4.651 i 1860 til 9.696 i 1911. Særligt i årene fra 1870 til 1901 gik det stærkt, men herefter skete der en kraftig opbremsning.¹¹ Det er en udvikling, som generelt præger de danske købstæder i perioden, og faktisk var væksten i Roskilde mindre end den generelle vækst i købstæderne.¹²

Det er der flere forklaringer på, men en væsentlig forklaring er, at købstaden hurtigt nåede sin grænser for den bymæssige udvikling inden for den middelalderlige købstadsgrænse. Det var også et kendt problem i mange danske købstadskommuner, men forholdene var særlig komplekse i Roskilde. Ganske vist havde Roskilde betydelige købstadsjorde, der blev forøget med indlemmelser fra Sankt Jørgensbjerg i 1871 og 1878, men byen havde også store magtfulde jordbesiddere lige uden for kommunegrænsen, først og fremmest Bistrup Gods, der var ejet af Københavns Kommune, og Roskilde Adelige Jomfrukloster.

Anlæggelsen af jernbanen i 1847 havde afskåret byen fra sine store sydlige købstadsjorde. Her skete der i slutningen af 1800-tallet en vis byudvikling langs Københavnsvej og Køgevej. Men det er også kendetegnende for udviklingen omkring århundredskiftet, at det var syd for jernbanen, man opførte boliger for småkårsfolk og bl.a. anlagde amtets syge-, dåre- og arbejdsanstalt, sygehus, fabrikker m.m. Der var langt fra byen ud på den anden side af jernbanen. Det var tydeligvis ikke her, at bystyret i starten af 1900-tallet så en fremtid for borgerskabets villaer.

I slutningen af 1890'erne blev Villavej og Lille Højbrøndsstræde anlagt og bebygget som nogle af de første villaveje.¹³ Fart på udviklingen kom dog først, da kommunen i 1907 selv begyndte at opkøbe jord og styre byplanlægningen. I 1910 købte kommunen området mellem jernbanen og Klostermarken af Roskilde Adelige Jomfrukloster, hvor man anlagde og bebyggede Dronning Margrethe Vej, Kong Valdemars Vej, Kong Haralds Vej og Kirkegårdsvej frem til begyndelsen af 1920'erne.

Køberne var det bedrestillede borgerskab, som havde råd til at betale for kloak- og evt. wc-afgift, men ikke desto mindre gik der nogle år, før håndværkerne fik travlt i det nye område. Dronning Margrethes Vej 27 blev opført i 1910, men paradoksalt nok blev det årene under og umiddelbart efter Første Verdenskrig (1914-1918) med dyrtid og materialeangel, at villaerne skød op i området. Det er ellers en periode, hvor byggeriet i Danmark gik fuldstændigt i stå.

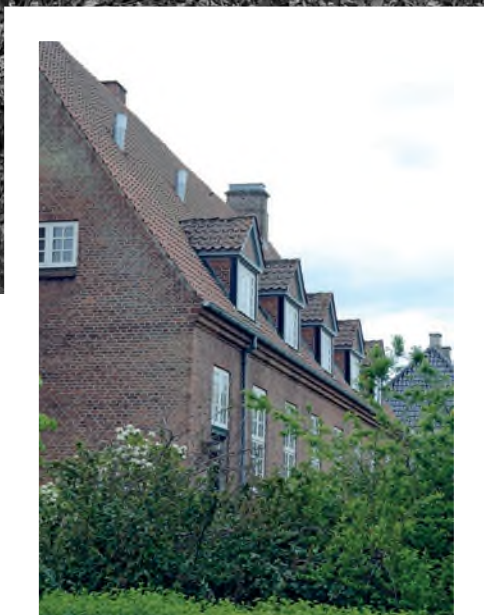

Fig. 5 og 6. Mens motivet med friserkvistene blev gentaget på bagsiden af den tyske højskole i Tønder, havde Svend Sinding forsynet Dronning Margrethes Vej 39 med en taktfast række af små kviste, der minder om kvistene på arkitekt Lauritz Thaysens landbrugsskole i Tønder (opf. 1912). Foto: Kim Furdal.

Til dels hænger det sammen med, at en stor del af bygningerne på Dronning Margrethes Vej blev opført i 1914. De er formentlig alle projekteret inden krigsudbruddet og materiale manglen for alvor meldte sig. På Kong Haralds Vej blev flere af bygningerne, f.eks. nr. 6, 8, 10 og 12, opført i 1917, næppe uden problemer med udgifter og materialer.

Det var altså på en bar mark tiltænkt byens bedre borgerskab, at Svend Sinding som nyudklækket arkitekt i 1913 fik til opgave at opføre en kommandobygning og stald for forsvaret. Et sted, hvor der ikke var større hensyn at tage til

andre bygninger, men hvor den første bygning for en stund ville rage højt op i landskabet.

Friserkviste og afgermanisering

Vi ved ikke, hvornår bygningen stod færdig i 1914, men den må have vakt opsigt, da den stod færdig. Går man i området, er der ingen tvivl om, at Heimatschutz-stilen i bygningsdetaljer har sat sine spor på byggeriet i området. Karnappen på Dronning Margrethes Vej 33 (opf. 1925) må således være inspireret af karnapperne i bl.a. Tønder og Møgeltønder. Flere steder genfinder vi friserkvistene. Dette gælder Kong Valdemars Vej 15 (opf. 1918), der har fået en karnap med friserkvist og en dør i nybarok ud mod vejen. Frontkvisten på Dronning Margrethes Vej 33 (opf. 1925) med en klassicistisk trekant peger i sammen retning. (Frontkvisten er en større kvist, der er placeret i plan med facaden). Knap så heldig har bygherren dog været på Kong Valdemars Vej 7 (opf. 1923), hvor den korte bygning har fået to forholdsvis store siderisalitter (en risalit er et lodret fremspring på en bygning som løber fra sokkel til hovedgesims) med friserkviste. Et fint eksempel om end i pudset mur er Kong Haralds Vej 10 (opf. 1917). Dronning Margrethes Vej 36 (opf. 1916) og 44 (opf. 1919) er gode eksempler i ren mur. Sidstnævnte bygning med sin beskedne klassicistiske portal omkring døren kunne være tegnet af den flittige sønderjyske arkitekt Jep Fink.

Man skal være varsom med at trække den længere. Friserkvisten ses mange steder i landet med andre direkte og indirekte inspirationskilder. Men det er svært ikke at trække en tråd fra f.eks. Dronning Margrethes Vej 44 til Dronning Margrethes Vej 39 og herfra til den tyske højskole i Tinglev. Desværre kender vi ikke arkitekterne bag husene i området.¹⁴ Er det lokale bygmestre eller er der tale om arkitekter, der har hentet inspiration i f.eks. tidsskriftet *Architekten*, evt. arkitekter som selv har deltaget i opmålingsrejserne til Sønderjylland? Det kunne give et mere præcist billede af arkitekturens veje.

Det har ikke været muligt at finde kilder, som kan dokumentere en eller anden form for kommunikation eller inspiration mellem arkitekter på tværs af de nationale skel i Sønderjylland i de afgørende år 1903-1914. Men der kan ikke være tvivl om, at det direkte forlæg for Dronning Margrethes Vej 39 er den tyske højskole i Tinglev. Når man læser Svend Sindings referat af turen til Vestslesvig i 1907, så har fokus ene og alene været på den gamle vestslesvigske byggeskik,

som han tydeligvis var bjergtaget af. Men han og måske også andre danske arkitekter må på en af opmålingsrejserne have været forbi den nyopførte højskole i Tinglev. Sindings umiddelbare forlæg var altså ikke den vestslesvigske arkitektur, men Paulus, Dinklage og Lilloes fortolkning af den vestslesvigske arkitektur. Inspirationen kom altså ikke direkte fra hans elskede Møgeltønder, som han roste i *Architekten*. Sinding omtalte aldrig bygningen i sine små artikler og nok med god grund. Epigoner har aldrig været værdsat inden for arkitekturen selv om man gerne lånte eller lod sig inspirere af andre.

Undervejs skete der også en "afgermanisering" af bygningen Dronning Margrethes Vej 39, som ikke fik bæverhaler, men danske vingetegl ligesom flagermusekvistene var for tyske til en bygning i Roskilde. Og ser man på bygningerne med friserkviste i området, er den vestslesvigske kontakt, måske med undtagelse af Dronning Margrethes Vej 33, helt forsvundet. Kvistene blev reduceret til pynt uden reference til dens oprindelse i Vestslesvig. Dermed viser bygningen også den udvikling, der skete i Danmark, hvor man i kredsen omkring foreningen "Bedre Byggeskik" søgte en national dansk byggeskik. Efter Første Verdenskrig blev denne udvikling cementeret – nogle vil sige konserveret – i Danmark,

Fig. 7. Dronning Margrethes Vej 44 (opf. 1919) er tydeligvis inspireret af Svend Sindings bygning. Foto: Kim Furdal.

Fig. 8. Karnappen på Dronning Margrethes Vej 33 har rødder i vestslesvigsk byggetradition, måske Møgeltønder eller Tønder. På højre side af taget aner man lige friserkvisten. Foto: Kim Furdal.

hvor tyske arkitekter søgte nye veje, og Heimatschutz-stilen udviklede sig til ekspressionisme og Neue Sachlichkeit. Først efter verdensudstillingen i Stockholm 1930 slog funktionalismen igennem, så Danmark i 1930'erne igen kom på omdrejningshøjde med den europæisk arkitektur.

Dermed har bygningen en kulturhistorisk værdi, som rækker udover matriklen. I dette perspektiv yder det ikke bygningen retfærdighed, at den har fået værdien 3 efter SAVE-skalaen. Nok har elevatortårnet skæmmet bygningen, og bygningen har ikke samme originalitet som sit forlæg, men dens kulturhistoriske værdi bør løfte vurderingen til 2.

Svend Sinding mistede ikke ungdommens kærlighed til friserkvisten. Nok havde forsvaret i disse år tydeligvis en forkærlighed for magtens yndede nybarok med symmetri, mansardtage og svulstige dørpartier. Alligevel lykkedes det for Sinding at tilføje kasernebygningen i Holbæk (opf. 1914) et par markante karnapper med friserkviste på siden af bygningen ud mod haveanlægget.¹⁵

Litteratur:

Andresen, Hans-Günter: *Bauten in Backstein. Schleswig-holsteinische Heimatschutz-Architektur zwischen Tradition und Reform*. Heide, 1989.

Birkebak, Frank A., Ernst Verwohlt og Mette Høj (red.): *Roskilde Bys histo-*

- rie 1850-1970. Roskilde 1998.
- Bobé, Louis: *Roskilde adelige Jomfrukloster 1699-1899*. Roskilde, 1899.
- Confino, Alon: *The nation as a local metaphor*. Chapel Hill og London, 1997.
- Dragsbo, Peter: Ud med Italien, leve Møgeltønder. I: *Sønderjysk Månedsskrift* 2003, s. 243-253.
- Dragsbo, Peter: *En fælles kulturarv*. Sønderborg, 2011.
- Dragsbo, Peter: Var Vojens Kirke ordentlig dansk arkitektur? I: *Sønderjysk Månedsskrift* 2015, s. 187-188.
- Dragsbo, Peter: *Jep Fink. Genforeningsarkitekten*. Aabenraa, 2020.
- Fang, Arthur og Ingeborg Buhl: *Roskilde adelige Jomfrukloster 1699-1949*. Roskilde, 1949.
- Furdal, Kim: *Kampen om lokalhistorien*. Bd. I-II, Aabenraa, 2016 (2016a).
- Furdal, Kim: Skolevæsenet som preussisk nationalprojekt. I: *Uddannelseshistorie* 2016, s. 157-180 (2016b).
- Gamle bygninger paa Landet. I maaling, fotografi og beskrivelse*. København, 1911.
- Glahn, Henrik Ege: *Opmaalinger. Foreningen af 3. december 1892. Festskrift i anledning af 100-årsdagen*. København, 1992.
- Rogge, Friedrich: Drei Jahre Baupflege im Kreise Tondern. I: *Kunstkalender für Schleswig-Holstein 1912*, s. 17-26.
- Roskilde. Bevareingsværdier i byer og bygninger 1990*. Miljøministeriet. Planstyrelsen, 1990.
- Sinding, Svend: På Opmaalinger i Sønderjylland med 3. Decbr. I: *Architekten* 1908-1909, s. 435-442.
- Sinding, Svend: Statskaserner i de nye sjællandske garnisonsbyer. Administrationsbygning og gymnastik for garnisonen i Holbæk. I: *Architekten* 1914, s. 89-94.
- Sinding, Svend: Meddelelser fra Akademisk Architektforening – Dr.med. Carl Permins Klinik. I: *Architekten* 1917, s. 193-197.
- Varming, K.: Italien. I: *Architekten* 1910-1911, s. 145-146.
- Weilbach: *Dansk Kunstnerleksikon* bd. 7. København, 1998, s. 433-434.

Noter:

- 1 Furdal, Kim (2016a), s. 484 og Confino, Alon (1997), s. 144.
- 2 Furdal, Kim (2016a), s. 475. Molok er et bibelsk navn på en syrisk afgud, som er forbundet med ofringer af børn.
- 3 Furdal, Kim (2016b).
- 4 Varming, K. (1910-1911), s. 145-146.
- 5 *Gamle bygninger paa Landet. I maaling, fotografi og beskrivelse* (1911), s. 29-30 plus tegning 8-12.
- 6 Sinding, Svend (1908-1909), s. 441.
- 7 Sinding, Svend (1914), s. 94.
- 8 *Dansk Kunstnerleksikon* bd. VII (1998), s. 433-434 og Sinding, Svend (1918), s. 193-197.

- 9 Dragsbo, Peter (2015).
- 10 Sinding, Svend (1908-1909), s. 437.
- 11 Frank A. Birkebæk, Ernst Verwohlt og Mette Høj (1998), s. 19.
- 12 Frank A. Birkebæk, Ernst Verwohlt og Mette Høj (1998), s. 23.
- 13 *Roskilde. Bevaringsværdier i byer og bygninger* (1990), s. 17.
- 14 Typisk vil arkitektens eller bygmesterens navn stå i højre nederste hjørne på byggetegningen, som kan være bevaret i det kommunale byggesagsarkiv. Desværre har det ikke været muligt at finde Roskilde Kommunes byggesagsarkiv før ca. 2000-2010, som måske kunne have bragt undersøgelsen videre. Hvis det analoge arkiv før dette tidspunkt er blevet retrodigitaliseret, tyder noget på, at det ikke er blevet formidlet på <https://roskilde.dk/erhverv/byggeri-og-miljoe>
- 15 Sinding, Svend (1914), s. 89-94.

Skjulte og næsten glemte kunstværker i Roskilde Gråbrødre skole og dens kunst

Af Nina Carlberg og Gorm Bruun Hansen

I forbindelse med, at Roskilde kommune har besluttet at afhænde Gråbrødre Skole i Grønnegade, dukkede der nogle glemte kunstværker frem i sangsalen, kunstværker som har tæt forbindelse med de kunstværker og udsmykninger, som har været frit tilgængelige.

Skolebygningen

Igennem sidste del af 1800-tallet gik det stadig langsomt med at sikre, at alle børn fik den fornødne skolegang. Mange fik højst fire skoleår. Det kneb med at skaffe plads og muligheder for de interesserede til at fortsætte til realeksamen eller adgang til latinskolen. En forholdsvis stor del af børnene gik i privatskoler.

Igennem 1920'erne voksede skoleproblemerne for Roskilde kommune bl.a. med store lokale problemer. Der kom flere elever, indførtes flere fag og flere timer. Efter en del års politiske drøftelser om budgettet for skolerne besluttede byrådet i 1928 at købe den store tømmergrund på hjørnet af Frue Kirkegade og Grønnegade. Her havde siden 1858 ligget en tømmerplads ejet af flere af byens store købmænd som "fjernlager" for trævarer m.m. I 1886 kom en ny ejerkreds til, og firmaet blev omdannet til at sælge al slags byggemateriale under navnet "Roskilde Tømmerhandel". I 1928 ophørte forretningen, og hele grunden blev solgt til kommunen, som derpå videresolgte hjørnegrunden mod Hersegade til Roskilde Dagblad, men beholdt langt den største del.¹

På denne grund byggedes Roskilde (kommunale) Realskole, som blev indviet 12. september 1931. Den var tegnet af arkitekt Hans Schmidt, som i Roskilde bl.a. står bag kapellet på Sct. Jørgensbjerg kirkegård og sammen med andre arkitekter Roskilde Sygehus' 1930-er bygning. Man kan karakterisere skolebygningen som redelig murstensfunktionalisme med et strøg af klassicisme, en typisk skolebygning fra perioden. Der blev ofret meget på skolens indretning, inventar

Nina Carlberg, cand. mag. i kunsthistorie, foredragsholder.

Gorm Bruun Hansen, f. 1947, pens. gymnasielektor. Lokallhistorisk forfatterskab.

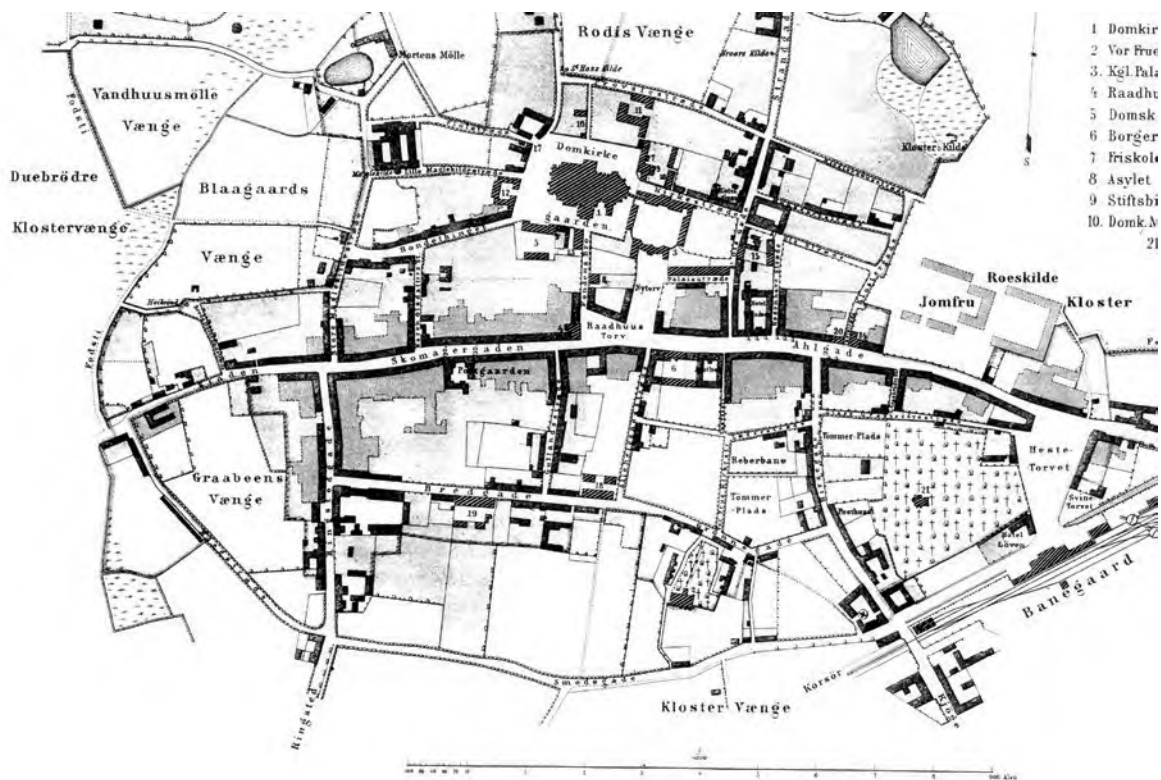

Fig. 1. Roskilde 1859, TRAP 1. udgave.

og kunstneriske udsmykning.²

Skolen skiftede navn til Gråbrødre Skole i 1959 i forbindelse med, at den skiftede funktion til at rumme elever fra alle 10 årgange. 1978 ophørte bygningen med at fungere som folkeskole. Den blev fra nu af brugt af aftenskoler og i de sidste par år af Skt. Josefs Skole og Roskilde Gymnasium som aflastningslokaler.

Det ydre trappeparti i skolegården er flot klassicistisk med søjlepartier – det er et tempel for dannelse og undervis-

Fig. 2. Roskilde Real-skole. Foto 1934. Roskilde Lokalhistro- riske Arkiv.

Fig. 3. Gråbrødre Skole. Indgangspartiet udefra. Foto: Lasse Carlberg.

ning, vi skal op i! Hertil bidrager også det farvede vindue ovenover samt uret og balkonen. Dette vindue med glasmaleri i rotunden på 1. sal blev tegnet og udført af guldsmed C. Andersen fra Andersen & Enig.

Ole Søndergaards kunstværker

Roskilde Kommune bad før skolens færdiggørelse maleren Ole Søndergaard (1876-1958) om at lave et forslag til en udsmykning af bygningen. Byrådet ansøgte derpå Ny Carlsbergfondet om et tilskud, da det af byen bevilgede beløb på 3.000 kr. ikke var tilstrækkeligt. Byrådet understreger i ansøgningen, at den kommende realskole er en af "landets største og omfatter børn af alle samfundsklasser". Kommunen anså det for at være af både pædagogisk og kulturel betydning "om Skolens Elever daglig maatte kunne have kunstneriske Værdier for Øje".³

Ole Søndergaards beskrivelse af sit påtænkte kunstværk blev vedlagt ansøgningen sammen med et økonomisk overslag på i alt 9.000 kr. Efter at have rekvireret et foto af en skitse og efter at have besøgt skolen og lokalerne tilkendegav fondet i brev af 15/9 1931, at man ville bevilge de 6.000 kr.⁴

Ole Søndergaards forslag til udsmykning lød på en freskodekoration, bestående af to vægdekorationer i salen på 2. sal samt to loftsmalerier i rotunden henholdsvis i stuen og på 1. sal.

Loftsudsmykningen i rotunden i stueplan (fig. 5) består af seks kvindefigurer med hvert sit symbol, der henviser til kvindelige dyder:

- Kærlighed med et lille barn
- Haab med et anker
- Tro med et kors

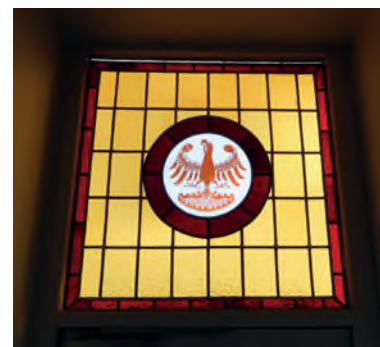

Fig. 4. Glasmosaikken i trappepartiet med Roskildes byvåben. Foto: Lasse Carlberg.

Fig. 5. Rotunden ved trapperne, stueetagen, loftet med 6 kvinder symboliserende hver sin dyd. Foto: Lasse Carlberg.

- Barmhjertelighed med en due
- Visdom med en ugle og en bog
- Retfærdighed med et sværd, en vægt og bind for øjnene

Loftsudsmykningen i rotunden på første sal (fig. 6) viser seks mandsfigurer, som forestiller danske erhverv og uddannelsesmål også med symboler:

- Haandværk med sav og vinkelmåler
- Handel med klæderulle
- Videnskab med lup og plante
- Kunst med 2 keramikkrummer
- Agerbrug med spade

Alle figurer fremstår i dag i fin stand. Samtlige 12 figurer er udstyret med letaflæselige symboler. Billederne fuldendes af

Fig. 6. Rotunden ved trapperne, 1. sal, loftet med 6 mænd symboliserende hver sit erhverv. Foto: Lasse Carlberg.

tidstypiske indskrifter til opbyggelse af ånden: I stuen: "Naar Alt er tænkt og Alt er sagt, har Hjertet over Hjernen Magt" På førstesal: "Som Sæden saa Høsten" og "Kun Kærlighed giver Kundskab Liv".

Sangsalen på 2. sal er et flot stort rum med tøndehvælv, loftsllys samt høje paneler og døre i endevæggene. Ole Søndergaard har udført en freskodekoration på hver af de to endevægge. Den ene mod øst ved lærerens plads (fig. 12-15) er tredelt som en triptykon, med en sædemand i midten og to fløjmotiver, henholdsvis en kvinde (moder) og 2 piger og en mand (fader) og 2 drenge. Det er klart opdragelses-/læresituationer med tidstypiske kønsrollesyn, men også en kristen henvisning til Jesus som sædemanden. Dette fremgår også af Ole Søndergaards "programerklæring", som han sendte til kommunen og Ny Carlsbergfondet: "Disse tre Billeder illustrerer Lærerens eller Opdragerens Gerning. – Midterfeltet skal dog ogsaa henlede Tanken på Kristus, idet Salen vil blive brugt til den daglige Morgenandagt og desuden til Samlingssal for Lærere, Forældre og Børn".⁵

Den anden vægdekoration mod vest (fig. 16-17) viser

Fig. 7. Sangsalen. Ældre foto med bænkeopstilling set mod øst. Loftet ses tydeligt med tøndehvælv og ovenlys. Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

Fig. 8. Ole Søndergaard: L. A. Ring, 1925. Nationalhistorisk Museum, Frederiksborg Slot. Foto: Nina Carlberg.

ungdommen på en bjergbestigning, hvor en pige og en dreng er nået op og har set lyset i det fjerne over bjergene, mens endnu 2 piger og 2 drenge stadig er på vej – en meget klassisk og idealistisk fortolkning af menneskelivet.

Indholdsmæssigt giver vægdekorationerne et indblik i tidens syn på ungdom, erhverv, kønsroller, dannelse og dyder, som er interessant set i forhold til lokaliteten og perioden, men også set i et nutidigt perspektiv.

På et tidspunkt, efter at bygningen ophørte med at fungere som folkeskole og bl.a. kom til at fungere som aftenskole, er de to freskodekorationer blevet skjult bag nogle træplader, og siden 2002 har man troet, at de var gået tabt. Men de blev for nylig opdaget, og billederne fremstår i dag – trods store huller efter skruer – uden yderligere beskadigelser. Rummet er dog i dag delvist ødelagt af en nedhængende loftskonstruktion med lysarmaturer.

Forarbejderne og kartonerne til vægmalerierne blev vist på nogle af Ole Søndergaards udstillinger.⁶

Ole Søndergaard

Kunstneren Ole Søndergaard (1876 – 1958) havde lokal til-

knytning til Roskildeområdet. Han var født i Allerslev nær Lejre, hvor hans far var husmand og musiker. Han blev døbt Ole Laurits Olsen, men i 1904 tog han efternavnet Søndergaard efter sit fødested i stil med L.A. Ring og H.A. Brendekilde. Han blev i 1907 gift med Georgine Christiane Goltermann (1878-1851) og fik med hende 4 børn. Han boede en overgang i Roskilde, senere i Jystrup, og fra 1931 i Måløv. Hen er begravet i sin fødeby Allerslev.

Sønnen Povl (1905-1986) blev billedhugger. Hans kendteste værk er nok statuen af Knud Rasmussen fra 1963, som skuer ud over Øresund ved Strandvejen i Klampenborg

Ole Søndergaard blev uddannet håndværksmaler, men det var kunsten der trak. Han begyndte på Kunstakademiet i 1898, men forlod det efter 5 semestre til fordel for Kr. Zahrtmanns skole, hvor han gik fra 1900-1902. Han var på studierejser til Tyskland, Østrig og Italien i 1903, 1922, 1927 og 1949. Ole Søndergaard var ikke på noget tidspunkt tilsluttet nogen kunstnersammenslutning og deltog ikke i konkurrencer. Fra 1903 til 1915 virkede han som lærer i tegning på Roskilde tekniske Skole og Roskilde Højskole.

Ole Søndergaard var en flittig kunstner. Mellem 1915 og 1950 udstillede han regelmæssigt på Charlottenborg, men også i Kunsthallen og Kunstforeningen blev der afholdt flere udstillinger. Søndergaards kunst er forbundet med det nordsjællandske landskab især egnene omkring Roskilde Fjord. For billedet *Roskilde Fjord ved Marbæk, vinter* modtog Søndergaard i 1945 Eckersbergmedaljen. I 1952 modtog han Thorvaldsen-medaljen.

Roskilde museum ejer 8 værker af Ole Søndergaard fra Roskilde og omegn bl.a. *Veddelev Bygade*. Derudover er han repræsenteret på Statens Museum for Kunst (*Mette Schou ved staffeliet* 1945), Aros (*Selvportræt* 1922), Esbjerg Kunstmuseum (*Landskab* 1929, *Drengen ved postkassen* 1919) samt Randers Kunstmuseum (*Kirken og Smedien, i Jystrup* 1930). På Frederiksborg Slot hænger, *Portræt af L.A. Ring* fra 1925 (fig. 8).

Ole Søndergaard kirkekunst

Ole Søndergaard var også optaget af kirkekunst. Han virkede for Nationalmuseet som konservator og restaurator på mange kalkmalerier i kirker især på Østsjælland.⁷ Søndergaard virkede efter 1898 hyppigt som assistent for Jacob Kornerup (1825 – 1930) ved dennes arbejder med kalkmalerier og kirkeinventar, bl.a. i Osted, Allerslev, Gundsømagle og Reerslev. I Roskilde Domkirke restaurerede

Fig. 9. Osted kirke. Ole Søndergaards værker på Syd- og Triumfoæggen. Foto: Lasse Carlberg.

Fig. 10. Osted Kirke: Billedet på triumfoæggen viser Ole Søndergaards udlægning af hyrderne julenat. Foto: Lasse Carlberg.

Fig. 11. Osted Kirke: Motivet på syd væggen over indgangsdøren er et langfredagsbillede. Foto: Lasse Carlberg.

Søndergaard malerierne i Birgittas Kapel, Andreaskapellet og Oluf Mortensens våbenhus. Senere, i 1932, udførte han de "gotiske" kalkmalerier af apostlene i "Apostelfrisen" i blændingsfrisen over Højkoret, efter at man havde fjernet Constantin Hansen nyrenæssance malerier fra 1860.⁸ Han har også bidraget med restaureringer af altre og prædikestole. Han har ligeledes lavet selvstændige nye udsmykninger til flere kirker, bl.a. Osted, og lidt længere væk Skt. Nikolaj kirke i Holbæk samt 1927-1929 flere steder på Esbjergkanten, bl.a. Vor Frelzers kirke i Esbjerg.

Baggrunden for kirkearbejdet og udsmykningerne var to studierejser til Italien, som Ole Søndergaard foretog i begyndelsen af 1900-tallet. Her fik han interesse for det monumentale kirkemaleri og kopierede de store mestre, blandt andet *Masaccio* (1401 – 1428), der var en af den tidlige renæssances betydeligste malere. Men også den romanske kunst inspirerede Søndergaard. Efter den anden Italiensrejse i 1922 begyndte han at male religiøse billeder.

I 1924 fik Ole Søndergaard til opgave at udsmykke Osted kirke, først med et kalkmaleri på triumfvæggen over korbuen og siden med et på sydvæggen over indgangsdøren (fig. 9-11). Motiverne i de to kalkmalerier er hentet fra henholdsvis jul og påske.

Motivet på triumfvæggen forestiller hyrderne på marken julenat, men Ole Søndergaard har ikke valgt en traditionel fremstilling for, som den lokale præst Halvdan Helweg skriver, "*de traditionelle baner blev snart forladt af kunstneren, hvis sind egner sig mere for tunge problemer end for skønne, ligefremme julestemninger.*"⁹

Søndergaard har valgt at vise en gruppe kvinder og mænd i forskellige aldre og sindstilstande, der næsten alle ser mod lyset og englene, der kommer dem i møde.

Billedet på sydvæggen over indgangsdøren er et langfredagsbillede. Det rummer både smerte, sorg og håbløshed og Søndergaard har brugt detaljen med de udsatte træer på klippekanten til at understrege motivets alvor. Fremstillingen af Kristus på korset peger på inspirationen fra romansk kunst.

Ole Søndergaard ønskede selv, at hans kunst skulle have et forkyndende moment, "*jeg vil male nutidsmennesker i bibelske motiver – male os i forhold til kristendommen.*"¹⁰

Figurfremstillingerne forestiller ikke den lokale befolkning. Det var Ole Søndergaards egen familie der stod model.¹¹

Der er næppe mange, der i dag vil lade sig skræmme af Ole

Fig. 12. Gråbrødre Skole, Sangsalen, østlig endevæg. Foto: Peder Bøllingtoft, Nordisk Konservering.

Fig. 13. Sangsalen, østsiden, detalje. Foto: Peder Bøllingtoft, Nordisk Konservering.

Fig. 14. Sangsalen, østsiden, detalje. Foto: Peder Bøllingtoft, Nordisk Konservering

Fig. 15. Sangsalen, østsiden, detalje. Foto: Peder Bøllingtoft, Nordisk Konservering.

Søndergaards kunstneriske fortolkninger eller hans kantede og tunge figurer. Men sådan har det ikke altid været. Således skrev Halvdan Helweg i 1924; "*Ole Søndergaards billeder virker i første øjeblik som et slag i ansigtet, og man vender sig uvilligt bort, men besinder man sig og ser tilbage, opdager man, at der var noget, og har man først begyndt at se på billederne, så kan man ikke blive færdig med dem igen. Derfor egner de sig godt i en kirke. Man studser om og om igen, og fordyber sig derfor på ny i billedet.*"¹²

Helhedsindtrykket af kirkerummet er en følelse af ro og lethed. De fine, lyse afdæmpede farveharmonier, der præger Ole Søndergaards kalkmalerier, gentages i rummets bemalede træværk og fremstår i et harmonisk samspil med kirkens tidlige dekorationer. Men også stilistisk bidrager Søndergaards billeder til en form for ro. På trods af figurernes inderlige og visse steder forpinte udtryk fremstår de med deres solide og hverdagsagtige fremtoning med en værdighed og naturlighed, der bidrager til kirkerummets særlige stemning.

Kalkmalerierne i Osted kirke er malet få år før dekorationerne på Gråbrødre skole. Begge steder har kunstneren fastholdt sin personlige stil uanset de vidt forskellige formål og budskaber.

Vægdekorationerne i sangsalen: indhold og stil

De to vægdekorationer i Sangsalen på Gråbrødre Skole er bemærkelsesværdige på grund af det klare budskab, hvor form og komposition har været afgørende i forhold til det rent maleriske.

I østvæggens tredelte dekoration er figurerne placeret tæt på billedfladen (fig. 12-15). De befinder sig i et landskab, som er gennemgående i værkets tre motiver. Det er ikke et dansk landskab. I baggrunden ses en bjergkæde adskilt fra den flade mark ved et skovbryn. Landskabet er karakteriseret af store ens farveflader og fremstår mere dekorativt end realistisk.

Figureerne er malet med store klare linjer samt en stram enkelthed i form og farve. Der er ikke redegjort for nogen form for detaljer. Alle figurerne fremstår monumentale og er skildret med en vis soliditet. Sædemanden i det centrale parti forstærker med sin fremadgående bevægelse oplevelsen af nærhed. Budskabet er tydeligvis ikke en heroisering af den hårdtarbejdende landarbejder og har ingen social-realistisk karakter. I fokus er de spredte livgivende korn, som sædemanden netop har kastet og viser sig som gyldne prikker mod den stærkt lysende himmel. En reference til teksten på

Fig. 16. Gråbrødre Skole. Sangsalen, den vestlige endevæg. Foto: Peder Bøllingtoft, Nordisk Konservering.

Fig. 17. Sangsalen, vestsiden, detalje med tydelige huller efter ophængning. Foto: Peder Bøllingtoft, Nordisk Konservering.

1. sal: *Som sæden saa høsten.*

I dekorationen på den modsatte væg (fig. 16-17) fungerer bjergene ikke kun som baggrund, men har her en indholdsmæssig betydning. Figurerne er placeret midt i bjerglandskabet. Højdeforskellen har kunstneren udnyttet til at skildre forskellige niveauer eller ståsteder på vejen i dannelsesforløbet. Et par af figurerne har allerede nået toppen og er kommet op i lyset. Andre kæmper sig op mod toppen, mens enkelte forekommer mere tilbageholdende, og skal opmuntres.

Motiverne udmærker sig ved at være udført i et behersket malerisk sprog samt en sikker og indtrængende opfattelse af mennesket udtrykt gennem kropsholdninger, gestik og fysiognomi. Figurstudierne hos Zahrtmann synes her at være kommet kunstneren til gode.

Muligvis er figurerne malet efter model, som det var tilfældet, da Ole Søndergaard et par år tidligere lavede udsmykninger til Vor Frelser kirke i Esbjerg.¹³ Modellerne har kunstneren sandsynligvis fundet i lokalområdet, eller de har tilhørt hans bekendtskabskreds eller familie. I et interview fortæller Ole Søndergaard om sin hustru, *“at hun ikke har forstand på kunst, og ikke har fået det i årenes løb skønt hun, efter hvad hun selv siger, har tilbragt år af sit liv med at sidde model.”*¹⁴

Motiverne repræsenterer dét, som Ole Søndergaard dybest set gerne ville med sit maleri. De er ikke tilført nogen ydre glans eller letkøbte virkninger. De er med deres klare, enkle komposition og formsprog eksempler på Ole Sønder-

Til venstre: Malerfamilien Ole Søndergaard. – Til højre: Malerfamilien L.A. Ring.

Fig. 18. Familierne Søndergaard (tv) og Ring (th). Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

gaard 'modne' udtryk, hans personlige stil. Hvad den var, giver en anmelder sit bud på nogle år senere: "Stilen er manden. Om gammeldags, moderne, akademisk eller autodidakt er ikke et spørgsmål man stiller overfor Ole Søndergaards kunst. Den er naturlig, det selvfølgelig udtryk."¹⁵

Men selvom stilen var personlig, lod Søndergaard sig inspirere af andre kunstnere. I 1927 var han på studierejse til Wien for at studere den flamske maler Pieter Bruegels (1525-1569) værker. Idealet i Bruegels værker var en dekorativ og malerisk enkelthed, et udtryk der, som det fremgår af ovenstående, også præger vægdekorationerne.¹⁶ Men værkerne var tilmed i pagt med tidens maleri. Af mulige hjemlige inspirationskilder er nævnt Niels Larsen Stevns (1864-1941) samt Ejner Nielsen (1872-1956), i hvis værker der forekommer et koloristisk farvesyn, en monumental figurstil, samt en enkel kompositions måde, som også er karakteristisk for dekorationerne på Gråbrødre skole.¹⁷

Venskab med maleren L.A. Ring

Kunstværkerne har en væsentlig lokal- og kunsthistorisk interesse. For udover at Ole Søndergaard var en anerkendt

Fig. 19. Trappeopgangen, 2. sal: Bertel Thorvaldsens relief i gipskopi: Rebekka og Eliezer, 1. Mosebog kap. 24. Foto: Lasse Carlberg.

kunstner i samtiden, og udførte flere opgaver i Roskilde og omegn, var han også ven med maleren L.A. Ring, der boede på Skt. Jørgensbjerg fra 1914-33. I de år, Ole Søndergaard boede i Roskilde, kom de meget sammen, og Søndergaard omtalte i interviews kunstnervennen med stor inderlighed og varme.¹⁸

Venskabet med Ring synes at have haft indflydelse på Ole Søndergaards naturopfattelse og motiver, når det gælder hans malerier. Søndergaard afviser dog selv, at der skulle være en påvirkning fra den ældre maler. *'Det er blevet sagt om mig, at jeg var påvirket af Ring, men de første billeder, fra jeg var 17-18 år, længe før jeg kendte Ring, er så direkte i slægt med mine senere års arbejder.'*¹⁹ Under alle omstændigheder vidner værkerne på Gråbrødre skole ikke om nogen stilistisk påvirkning fra L.A. Ring. Dog kan motivet med sædemanden i salen ses som en reference til Rings berømte værk *Sædemanden*, 1910 (Statsministeriet), skønt Rings billede har et helt andet social-realistisk budskab.

Fig. 20. Trappeopgangen, stueetagen: Konkurrencebidragene i gips fra 1933 til statuer af Roar og Helge. Foto: Lasse Carlberg.

Øvrige kunstværker på Gråbrødre Skole

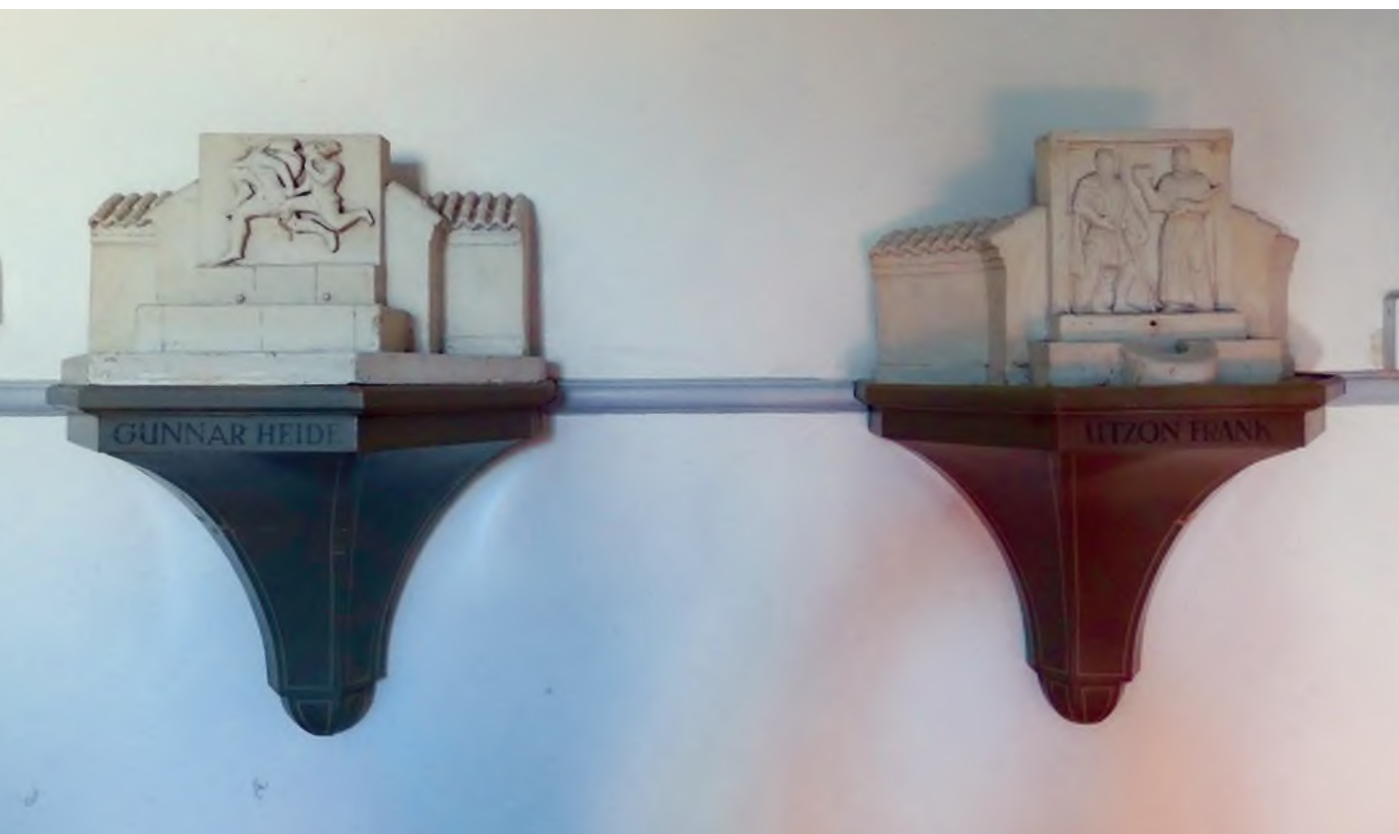

Fig. 21. Karl Hansen Glem: Buste af yngling, opstillet ved Absalon Skole. Foto: Nina Carlberg.

Rundt om på skolens gange og trapperum er der mange kopier af klassiske kunstværker. De har som kopier ikke samme kunstneriske værdi som Ole Søndergaards dekorationer, men er meget interessante til forståelse af tidens syn på dannelse, opdragelse og kunstsyn.

På tredje sal udenfor sanglokalet hænger en gipsafstøbning af Thorvaldsens originale relief fra 1841, *Rebekka og Eliezer*, som forestiller en scene fra 1. Mosebog kap. 24. På gangene udenfor klasselokalerne hænger 13 runde relieffer, ligeledes gipsafstøbninger efter Thorvaldsens originaler. Ved rotunden i stueetagen er opsat på konsoller gipsafstøbninger af buste af de 2 "digterikoner" Ludvig Holberg og Adam Oehlenschläger (tilsvarende foran Det kongelige Teater på Kongens Nytorv)

Sammesteds er der opsat 2 mindre konsoller med små gipsfigurer. Det drejer sig om 2 konkurrencebidrag fra 1933 vedrørende "et respektabelt Mindesmærke i Bronze af Roskilde Bys Grundlæggere, Hroar og Helge". De er lavet af billedhuggerne Einar Utzon-Franck og Gunnar Heide. Johan Galster vandt konkurrencen med den skulpturgruppe,

som i dag står på Stændertorvet. Komiteen bag konkurrencen forærede den nye Gråbrødre skole disse 2 bidrag. – helt i tråd med det tidligere omtalte pædagogiske og dannelsesideal.²⁰

På 1. sal i rotunden står en skulptur af Finn Nielsen fra 1987.

Der er et minderelief over skoleinspektør J.O.R. Eriksen 1918-1942 incl. reliefportræt, en indskrift vedr. 2 legatstiftere (i. Chr. Rosenberg og J.O.R. Eriksen, begge med hustruer), samt tekst med oversigt over skolens historie i rotunden i stuen.²¹

Lidt uden for sammenhængen kan det nævnes, at den ligeledes lokale kunstner Karl Hansen Glem (1906-1976) i 1937 skabte en buste i granit af en yngling til skolegården. I stil og betydning ligner den meget Ole Søndergaards værker. Efter skolens ophør som folkeskole blev ynglingen flyttet til Absalons skole, i hvis skolegård, han stadig står.²²

Afslutningsvis må det understreges, at skolen rummer uerstattelige kunstværker, som det er vigtigt at beskytte og bevare i deres oprindelige rammer, at indgangspartiet, trapperummet og de 2 rotunder er fuldt bevaringsværdige og vigtige arkitekturelementer – Ny Carlsbergfondet er således meget interesseret i værkerne – samt at hele bygningen og dens totale udsmykning er interessante som afspejling af 1920'-1930'ernes dannelsesideal, opdragelsesforståelse og kunstsyn.

Litteratur

Dansk biografisk leksikon, bind 14, 3. udg, Gyldendal, 1983.

Weilbachs Kunstnerleksikon, 4. udg, 1994.

Roskilde – vor By. Udgivet af Roskilde Turistforening, 1934.

Roskilde bys historie 1-3. 1992-1998.

Børge Dahl: Tømmerhandler og tømmerhandlere i Roskilde. Trykt i *Historisk årbog fra Roskilde amt*, 1995.

Verner Bruhn: *Kirkeliv i Esbjerg: Vor Frelses Kirke i 100 år*. 1987. (Udg. af menighedsrådet).

Jacob Kornerup – maler, arkæolog & konservator. Red: Mette Høj. 2013.

Halvdan Helweg: Ole Søndergaards kalkmalerier i Ousted kirke. Trykt i *Højskolebladet*, 1924.

Hæfte om Ole Søndergaards, *Liv og levned*, og oversigt over kirkearbejder. Udstilling på Osted fri- og efterskole. 1994.

Arkiver:

Roskilde lokalhistoriske arkiv: Ole Søndergaard og Roskilde Realskole

Ny Carlsbergfondets arkiv

Noter:

- 1 Børge Dahl s. 4-6.
- 2 Roskilde bys historie, 3, s.140-148 og 243-245. Roskilde – vor by s. 39-44.
- 3 Skoleudvalgets ansøgning til Direktionen for Ny Carlsbergfondet 10/4 1931 i Fondets arkiv samt i RLA.
- 4 Brevveksling i Fondets arkiv.
- 5 Ole Søndergaards Forslag ti Udsmykning af Roskilde Realskole. Ny Carlsbergfondets arkiv.
- 6 Nationaltidende 20/9 1942.
- 7 I de gamle Københavns og Roskilde amter drejer det sig om følgende kirker: Tårnby, Kongens Lyngby, Vallensbæk, Ishøj, Ballerup, Måløv, Osted, Kirke Hyllinge, Heerslev, Snoldelev, Tune, Solrød samt Sankt Jørgensbjerg. Danmarks Kirker, Københavns Amt.
- 8 Jakob Kornerup s. 124 og 159f.
- 9 Helweg s. 490. Halvdan Helweg var sognepræst i Osted/Allerslev 1918-1924 og derefter frem til 1927 præst for valgmenigheden i Osted.
- 10 Liv og Levned s. 5.
- 11 Liv og Levned s. 3.
- 12 Helweg s. 490.
- 13 Verner Bruhn s. 109.
- 14 Berlingske Aften 19/5 1936.
- 15 Politiken, 24.5 1946 – Malerfødselsdag. I forbindelse med O.S. 70-års fødselsdag.
- 16 Kaj Flor; *Maler med karakter* i Berlingske Tidende 21.2.1952.
- 17 Sort på Hvidt. Chr. Engelstoft,1917 i Kunstbibliotekets arkiv samt Nationaltidende. 20.9.1942 og 23.5.1946.
- 18 Ekstrabladet 3/9 1942.
- 19 Berlingske Aften 19/5 1936.
- 20 Mette Høj i ROMU 2001 s. 97-112.
- 21 Denne opgørelse over kunstværker og kopier er foretaget marts 2020.
- 22 Tak til forhenværende skoleinspektør Finn Gaunaa for oplysningerne.